

FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U SARAJEVU
ODSJEK ZA HISTORIJU
KATEDRA ZA HISTORIJU UMJETNOSTI

**Razvoj moderne stanogradnje u Varešu: od austrougarskog perioda do prvih
radničkih naselja**

Završni diplomski rad

Mentorica: prof. dr. Aida Abadžić Hodžić

Studentica: Almedina Džido

Sarajevo, 2019.

Sadržaj

1. Uvod.....	5
2. Historijski i privredni razvoj Vareša.....	9
2.1. Industrijski razvoj Vareša	11
2.2. Vareška naselja u austrougarskom periodu	12
3. Bosna i Hercegovina u austrougarskom periodu i temeljne odlike i stilovi gradnje austrougarskog perioda	16
3.1. Neohistorijski stilovi i Vareš: veze i utjecaji	19
4. Moderna stambena arhitektura između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini	30
4.1. Najznačajnija ostvarenja moderne arhitekture u Bosni između dva svjetska rata	32
5. Razvoj stambene gradnje između dva svjetska rata na području Vareša i značaj arhitekta Juraja Neidhardta.....	34
5.1. Razvoj radničkih naselja u opusu Juraja Neidhardta: radnička naselja kao primjeri arhitekture „socijalističkog modernizma“.....	36
5.2. Karakteristike radničkih kuća: specifičnost Neidhardtovog stila i originalnost.....	39
6. Razvoj radničkih naselja Juraja Neidhardta na području Vareša.....	43
7. Juraj Neidhardt i veza sa savremenom europskom arhitekturom: planska stanogradnja i radnička naselja.....	53
7.1. Selman Selmanagić i radničko naselje Junkers: model timskog i analitičkog planiranja.....	57
7.2. Naselje Törten i zgrade s balkonskim prilazom.....	58
7.3. Weissenhof Siedlung – stanovanje po mjeri čovjeka.....	59
7.4. Planska gradnja u regionu.....	62
7.5. Važnost socio – ekonomskih parametara u projektima dvojice suvremenika Juraja Neidhardta i Selmana Selmanagića	63
7.6. Sličnosti projekata Selmana Selmanagića sa projektima radničkih naselja Juraja Neidhardta.....	65
8. Trenutno stanje radničkih naselja u Varešu	67

9. ZAKLJUČAK.....	70
10. LITERATURA:	72
11. DODACI.....	78
11.1. Popis slika i izvori	78

Sažetak

Vareš, danas devastirani industrijski kompleks, nekadašnji centar bosanskohercegovačke industrije, predstavlja značajan spomenik industrijskog naslijeđa na području Bosne i Hercegovine. Austrougarskom administracijom i ubrzanim industrijskom razvojem počinje novi zapadnoevropski tip urbanizacije. Industrijskim razvojem mijenja se i slika grada, pa Vareš postaje moderno i urbano mjesto, a tome doprinosi i arhitekta Juraj Neidhardt i njegov rad na razvoju stambene gradnje u Varešu. U kasnijoj fazi Juraja Neidhardta, između dva svjetska rata nastaju urbanistički projekti koji nude novi dom rudarskim radnicima, sa ciljem očuvanja i osavremenjavanja kulture življenja na ovim prostorima. Cilj rada je da se ponudi analiza specifičnih i tipoloških odlika ovih naselja, u kontekstu evropske arhitekture predmetnog razdoblja.

Ključne riječi: *Vareš, Juraj Neidhardt, industrijsko naslijeđe, radnička naselja, Vareš Majdan, austrougarska arhitektura*

1. Uvod

Vareš, danas grad devastiranog industrijskog kompleksa, a nekada centar bosanskohercegovačke željezne industrije, predstavlja jedan od značajnijih spomenika industrijskog naslijeđa. U Bosni i Hercegovini, sa austrougarskom administracijom i ubrzanim industrijskim razvojem počeo je novi, zapadnoevropski tip urbanizacije. Obzirom da je Vareš bio planiran kao budući centar željezne industrije u Bosni i Hercegovini, počelo je i njegovo privredno uzdizanje. Industrijskim razvojem počela se mijenjati i slika grada, pri tome Vareš postaje moderno i urbano mjesto.

Cilj ovog rada jeste istražiti i predstaviti aspekte specifičnih i tipoloških odlika urbanističkih i arhitektonskih ostvarenja na ovom području, sa naglaskom na stanogradnju. Istraživanje u ovome radu bit će bazirano na razvoj stambenih arhitektonskih objekata na području Vareša, od austrougarskog perioda, pa sve do gradnje prvih radničkih naselja na ovom području, sa posebnim osvrtom na projekte Juraja Neidhardta u prvoj polovini 20. stoljeća.

Projekti Juraja Neidhardta predstavljaju prve primjene moderne, planske, radničke stanogradnje na našim prostorima, a koja se može dovesti i u vezu sa istovremenim istraživanjima i primjenama u evropskoj modernoj arhitekturi 30ih i 40ih godina. Projekti Juraja Neidhardta u Varešu dovest će se u vezu sa odabranim primjerima evropske arhitekture predmetnog razdoblja, sa posebnim osvrtom na arhitektu i bauhausovca Selmana Selmanagića i radničko naselje za radnike tvornice „Junkers“ u Dessauu, kao i njegove druge projekte planske gradnje.

U tom kontekstu ciljevi ovog rada jesu:

1. Ukazati na razvoj i opće odlike industrijalizacije i urbanizacije Vareša
2. Predstaviti temeljne odlike i stilove gradnje austrougarskog perioda – uz poseban naglasak na stambene objekte
3. Prikazati razvoj stambene gradnje u periodu do Drugog svjetskog rata
4. Prikazati i analizirati razvoj i urbanizaciju Vareša početkom 20. stoljeća, te razvoj radničkog naselja Juraja Neidhardta

5. Predstaviti glavne karakteristike arhitekta Juraja Neidhardta kroz prizmu radničke stanogradnje u Varešu
6. Veza Juraja Neidhardta sa modernom evropskom arhitekturom i arhitektima koji su se bavili planskom gradnjom

Pored historijske metode, u radu su korištene još deskriptivna, komparativna i analitičko-interpretativna metoda.

Dosadašnji naučnoistraživački radovi o Varešu nisu se bavili ovom temom u užem smislu. Hamdija Kreševljaković je na ovom polju možda donio i najveći doprinos u svojim studijama, kao što je studija *Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891. Godine*, gdje se zanimao razvojem Vareša u austrougarskom periodu.

Obzirom da su se istraživači najčešće zanimali arhitekturom tog perioda, može se naći i u radovima Dušana Grabrijana, o karakteristikama moderne i planske radničke stanogradnje na našim prostorima pa samim time i na području Vareša.

Rad je strukturiran kroz osam poglavlja. Nakon uvodnog dijela, bit će prikazan historijski i prostorni razvoj Vareša, od njegovog nastanka pa do industrijskog razvoja, gdje Vareša postaje centrom željezne industrije u Bosni i Hercegovini, što je dovelo do naseljavanja i izgradnje industrijskih zona i naselja na području Vareša i Vareš Majdana.

U sljedećem poglavlju će biti predstavljene karakteristike austrougarske arhitekture, odnosno stilovi koji su bili zastupljeni u tom periodu, od historicizma pa sve do bosanskog sloga. Kako bi se prikazao razvoj austrougarske arhitekture, prije toga je spomenut dolazak austrougarske vlasti u Bosnu i Hercegovinu, kakav je utjecaj imala na razvoj države na ekonomskom, kulturnom i socijalnom planu. Spomenut je i utjecaj na strukturu i planiranje gradnje arhitektonskih objekata, što se može vidjeti u mnogobrojnim primjerima bosanskohercegovačkih gradova.

U potpoglavlju *Vareška naselja u austrougarskom periodu*, predstavljen je razvoj vareških naselja u upravnom smislu, razvoj industrije kao i drugih grana privrede, ali i razvoj stambenih jedinica i njihove karakteristike u vareškim naseljima ponaosob, koja su bila zastupljena u tom periodu.

U trećem poglavlju *Bosna i Hercegovina u austrougarskom periodu i temeljne odlike i stilovi gradnje austrougarskog perioda* prikazani su stilovi gradnje koje su arhitekti koristili na tlu Bosne i Hercegovine u tom periodu, kako bi se doveli u vezu sa stambenom arhitekturom na području Vareša.

U četvrtom poglavlju *Moderna stambena arhitektura između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini* predstavljeni su najznačajniji arhitekti, koji su gradili u duhu moderne, kao i njihovi najznačajniji projekti koji su građeni na području Bosne i Hercegovine, koji su se ubrajali u najreprezentativnije objekte tog perioda.

U petom poglavlju *Razvoj stambene gradnje između dva svjetska rata na području Vareša i značaj arhitekture Juraja Neidhardta* potrebno je predstaviti razvoj stambene gradnje do Drugog svjetskog rata, kako bi se što jasnije mogao da razumije i predstavi kontekst u kojem je djelovao arhitekta Juraj Neidhardt. On je studirao arhitekturu i stekao interdisciplinarna znanja van granica Bosne i Hercegovine sa željom da realizuje projekte za jednostavne ljude, što je ujedno smatrano i njegovim najhumanijim djelom.

U sljedećem poglavlju *Razvoj radničkih naselja Juraja Neidhardta na području Vareša* prikazane su radničke kuće kakve je on projektovao, koje su bile sinteza njegovih novih saznanja, a koje imaju sličnosti i sa autohtonom bosanskom kućom. Glavni cilj bio je prikazati značaj ovih arhitektonskih ostvarenja za ovaj mali gradić, koji je nekada bio glavno industrijsko središte, kako bi vlasti mogle u budućem periodu posvetiti više pažnje ovom kulturnom naslijeđu, koje je važno ne samo za grad Vareš, nego i za cijelu Bosnu i Hercegovinu.

Vareš, koji je planiran budućim centrom željezne industrije, bio je veoma pogodno mjesto za novi tip urbanizacije i život radničke klase, za koju je Neidhardt projektovao. Neidhardt je ponudio kroz svoje projekte novi dom budućim radnicima, gdje je razvio novu tipologiju zgrada sa dva, četiri i šest stanova. Ova nova tipologija Neidhardtovih naselja značajno mijenja strukturu naselja.

U sedmom poglavlju je predstavljena veza Juraja Neidhardta sa savremenom evropskom arhitekturom, planske gradnje kojima su se bavili moderni arhitekti poput Selmana Selmanagića kao i prikaz sličnih projekata planske gradnje u Evropi.

I na kraju u osmom poglavlju *Trenutno stanje radničkih naselja u Varešu* predstavljeno je stanje kako danas izgledaju radničke kuće u Varešu, kao i intervencije koje su vršene na ovim stambenim jedinicama.

2. Historijski i privredni razvoj Vareša

Vareš je mali, ali dobro poznati gradić, zbog bogatih naslaga gvozdених ruda i vareške željezne industrije, osnovane 1891. godine. Svoj postanak i opstanak Vareš zahvaljuje bogatstvu rudom, šumom i vodenom snagom, koja čini temelj stare metalurgije. Vareš je smješten u uskoj dolini rječice Stavnje. Nadmorska visina mu je 829 metar, gdje su brda stisla Stavnju tako da gotovo nema ravnog tla. Vareš u administrativnom pogledu predstavlja ispostavu visočkog kotara.¹ Danas se Vareš smatra važnim rekreativnim i turističkim potencijalom. Jedan od najznačajnijih srednjovjekovnih spomenika, kraljevski grad Bobovac, nalazi se unutar vareške općine.

Od davnina Vareš je izrazito trgovačko i obrtničko mjesto, a to je i danas, ali u manjem obimu zbog devastacija i rata 90ih godina prošlog stoljeća.

Sam prostorni razvoj ove općine podijeljen je na tri perioda formiranja njegovih naslijeđa:

1. Osmanski period, u kojem danas svjedoči stara vareška čaršija, koju karakterizira tradicionalna arhitektura bosanskih stambenih kuća;²
2. Austrougarski period, u kojem počinje razvoj Vareš Majdana, unutar kojeg je smještena željezara i talionica u BiH;
3. Period poslije drugog svjetskog rata, kada cjelokupna općina Vareš doživljava intenzivan privredni i društveni razvoj značajnog centra teške industrije u Bosni i Hercegovini, o čemu svjedoče brojna ostvarenja stambene izgradnje, zatim objekata na planu zdravstva, školstva i drugih javno korisnih objekata.

¹ Kreševljaković, Hamdija. (1943). *Vareš kao glavno središte gvođenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.* Sarajevo: Hrvatski zemaljski muzej, str. 411.- 412.

² "Stara vareška čaršija prostire se između džamije i katoličke crkve. U njoj je moglo biti do pedesetak dućana i dva hana. Niz stavnju iznad Hadžijine ćuprije pa do talionice i lijevaonice željeza nizali su se majdani, topionice, vagnjevi i mlinovi. Preko Stavnje kao i danas bilo je više mostova, od kojih je samo jedan sagrađen od kamena na jedno okno i ubraja se među najstariju građevinu u Varešu. Poslije mosta najstarije su zgrade džamije i stare crkve. Ima i privatnih kuća ali teško da je koja starija od početka prošlog stoljeća. Vareške kuće pripadaju tipu bosanske građanske kuće." Prema: Kreševljaković, Hamdija. (1943) *Vareš kao glavno središte gvođenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.* Sarajevo: Hrvatski zemaljski muzej, str. 414.

Gvozdeni obrt počeo je poslije 1878. godine izmicati pred tvorničkim proizvodima iz bivše monarhije, a završio je 1891. godine, kada je po prvi put u Varešu naložena visoka peć i s tim je otpočeo rad na moderan način.³

U Varešu, u austrougarskom periodu, bile su tri pučke škole, prva je otvorena 1880. godine, a od 1930. godine postoji i građanska škola. Od društava najpoznatije je bilo društvo „Zvijezda“ kao središte kulturnog života Vareša. Godine 1828. Vareš je dobio električnu rasvjetu i novi vodovod.

Prema navodima Hamdije Kreševljakovića, stanovništvo Vareša pretežno je katoličke vjere, od njegova postanka pa sve do danas, dok je broj pripadnika Islama bio uvijek u manjoj mjeri, a pravoslavnih jako malo. Glavno zanimanje vareških katolika je bilo kopanje i topljenje rude i izrađivanje razne gvozdene robe⁴, a muslimanima i pravoslavnima trgovina.

Početak moderne industrije pao je slučajno na četrjestu godišnjicu od osnivanja ovoga grada, te se od kraja ovog stoljeća udomila u Varešu i drvena industrija. I ona kao i gvozdeni obrt čini jako važnu granu modernog privrednog života kako u Varešu, tako i u njegovoj okolini.⁵

³ Kreševljaković, Hamdija. (1943) *Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.* Sarajevo: Hrvatski zemaljski muzej, str. 411.

⁴ Izrađivanje i kovanje željeza na način na koji se radilo u periodu od prije 800 godina postoji još uvijek u tzv. majdanima u Očeviji kod Vareša, koji predstavljaju jedinstven primjer ovakvih kovačnica na području Bosne i Hercegovine, koji su proglašeni Nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Prema: Kreševljaković, Hamdija. (1943). *Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.* Sarajevo: Hrvatski zemaljski muzej, str. 414.

⁵ Ibid, str. 412.

2.1. Industrijski razvoj Vareša

Kao što je već spomenuto, prema Kreševljakoviću, današnji Vareš je nastao nakon pada Bosanskog kraljevstva, odnosno za vrijeme turske uprave, kada je Vareš pored rudarskog bio i živo trgovačko - zanatsko naselje. Dolaskom austrougarske uprave Vareš postaje industrijski grad, koji građenjem prve visoke peći 1891. godine postaje središte željezne industrije.⁶

Proces industrijalizacije u Bosni i Hercegovini, sve do Drugog svjetskog rata, ostat će vezan za eksploataciju rude i primarnu obradu drveta, što će u znatnoj mjeri odrediti i njezin daljnji razvoj. Sve do 1948. godine u Bosni i Hercegovini se samo obnavljaju ove industrijske grane i preduzeća, koja je na ovim prostorima izgradila austrougarska vlast.⁷

Sa austrougarskom i ubrzanim industrijskim razvojem počeo je novi, zapadnoevropski tip urbanizacije, koji će smijeniti dotadašnji tip islamsko-orijentalne urbanizacije Bosne i Hercegovine. Austrougarska je u gradove ubrajala mjesta s više od 2000 stanovnika, i po tom kriterijumu na prvom popisu stanovništva 1879. godine u Bosni i Hercegovini, status grada ima 46 mjesta. Kako je Vareš na prvom popisu stanovništva imao 2177 stanovnika, jasno je da je ubrojen u gradove.

Izborom Vareša za budući centar željezne industrije u Bosni i Hercegovini, počelo je i privredno uzdizanje Vareša. Otvaranjem novih rudarskih rovova u Dubošćici, Šaškom dolu, Droškovcu, te izgradnjom nove željezare, ceste i pruge, osnažit će privredni razvoj. Sa privrednim razvojem počela se mijenjati i slika grada. Vareš dobiva i moderniziranu urbanu infrastrukturu: poštu, telefon, telegraf, izgrađuje se i nekoliko vodovoda, te lokalnih puteva. Počinje i izgradnja današnjeg Vareš Majdana,⁸ kao radničkog naselja, po projektu arhitekta Juraja Neidharta.

⁶ Bobovac (2011). Godina 17, broj 202. Općina Vareš, str. 10.

⁷ Kamberović, Husnija (2007). Karakteristike društva u BiH neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Zbornik naučnog skupa BiH prije i nakon ZAVNOBIH-A. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, str. 214.-226.

⁸ Ivanković, Željko (2004). Vareš u Austrougarsko doba. URL: <http://www.vares.pp.se/bobovac> (2018-01-31)

2.2. Vareška naselja u austrougarskom periodu

U danima austrougarske okupacije grad Vareš je bio veća industrijska varoš, u kojoj je radilo 27 duvaonica, 32 majdana i na desetine kovačkih radionica zvanih vigđevi, zapošljavano je preko 1200 radnika na rudarenju, topioničarenju i proizvodnji drvenog uglja, kao i sirovine za taljenje rude i prerade gvožđa.⁹

U upravnom smislu okupacija je zatekla Vareš kao nahiju visočkog kadiluka, koja je bila podijeljena u 14 džemata ili općina, sa centralnim vijećem čije je sjedište bilo u Varešu.

Godine 1886. započela su ispitivanja radova u Droškovcu. U istoj godini otvoreni su brojni istražni radovi. Kako su istraživanja pokazala veliki procenat gvožđa u vareškim rudama, to je ponukalo Zemaljsku vladu da ozbiljno razmisli o izgradnji željezare. Presudnu ulogu u izgradnji željezare odigrao je tadašnji sarajevski nadbiskup dr. Josip Štadler, koji je vršio pritisak na Zemaljsku vladu da odluka padne u korist Vareša. Izgradnja željezare zvanično je otpočela dana 15. 8. 1889. godine. Te godine sagrađena je direkcija, škola sa praktičnom obukom i postavljeni su temelji tadašnjoj vareškoj metalurgiji.¹⁰

Da bi smjestili stručnjake, iste godine sagrađene su još dvije stambene zgrade, današnji DIT i ona ispred industrijske škole. U ovoj posljednjoj bili su smješteni francuski stručnjaci koji su rukovodili izgradnjom željezare. Istovremeno je započeta i gradnja stambenih objekata, koji su bili završeni 1902. godine.¹¹

Zapošljavanje prvih radnika u željezari Vareš započinje 1891. godine, a iste godine je započela i izgradnja radničke kolonije u Prnjavoru za smještaj stranaca.

Godine 1892. sagrađene su kasina, a u Varešu i zgrada za upravnu vlast zvana „konak“. Godine 1886. sagrađene su u tri stambene zgrade u Potocima, također u Droškovcu i u Pržićima je podignut jedan stambeni objekat.

Stari Vareš u periodu 1878. – 1918. godine vrlo je malo izmijenio svoje lice, jer se u njemu izgradilo samo nekoliko kuća, i jer su zatečeni stanovnici ostali u svojim domovima.

⁹ Naš kolektiv (1964). Godina IX , broj 77. Vareš, str. 8.

¹⁰ Ibid, str. 10.

¹¹ Ibid, str. 9.

Jedino je izmijenjen oblik krova pod utjecajem gotskog stila, kao praktičniji za korištenje potkrovlja.

Austrija je u Vareš Majdanu uvela električno osvjetljenje 1908. godine, dok je grad Vareš dobio električno svjetlo tek 1928. godine.

Pisani izvori o izgledu naselja i broju stambenih jedinica u austrougarskom periodu su jako oskudni. U daljem tekstu predstaviti će se opis naselja Vareša. Nazivi naselja dati su po porodicama, a potiču od turske podjele područja. Najstarija naselja su Matijevići i Benići. Ova naselja se odlikuju izvanrednim arhitektonskim rješenjima gradnje bosanskog stila.

Benići su jedna od najstarijih urbanih sredina. Tu je prisutan amfiteatralni način izgradnje stambenih objekata. U naselju ima oko 30-ak kuća, veći skladišni prostor i jedna prodavnica.

Naselje Franići imaju 40-ak zgrada, stambene su stare, a nova je samo zgrada Srednje škole. Zgrada Skupštine opštine Vareš je izgradila austrougarska uprava sa detaljima baroknog stila.¹²

Stojkovići ili Bukov potok, prostire se duž istoimenog potoka. Prostorno i po broju stanovnika, Stojkovići su jedno od najvećih naselja staroga grada Vareša. Značajni objekti iz Stojkovića su: pravoslavna crkva, koja je izgrađena 1893. godine, ostaci nekadašnjeg bazena, muslimansko i pravoslavno groblje. A u Stojkovićima je 1906. godine izgrađen i gradski rezervoar.¹³

Pored ovih naselja, grad Vareš obuhvata još naselja: Ljepovići, Novakovići, Matijevići i Jučići. I pored dinamične poslijeratne izgradnje Vareša sa savremenim arhitektonskim rješenjima, stari dio grada zadržao je obilježje tipičnog rudarskog naselja sa bosanskim kućama i običajima.

¹² Kolektiv (1983). GOD. XXV, br. 294. Vareš, str. 9.

¹³ Ibid., str. 9.

Slika 1. Prikaz mape Vareških naselja iz 1881. godine¹⁴

¹⁴ Preuzeto iz katastra općine Vareš. Prikaz razvoja naselja grada Vareša iz austrougarskog perioda, tačnije 1881. godine. Unosi označeni crvenom bojom su iz kasnijeg perioda.

□ oznaka za stambeni objekat

Slika 2. Izgled naselja Matijevići sa karakteristikama stambene gradnje u bosanskom slogu

3. Bosna i Hercegovina u austrougarskom periodu i temeljne odlike i stilovi gradnje austrougarskog perioda

Četrdesetogodišnje razdoblje austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini ostavilo je snažan uticaj na političkom, društvenom i ekonomskom, ali i kulturnom planu zemlje. U tom razdoblju dešavaju se velike promjene u fizionomiji i strukturi gradnje arhitektonskih objekata, možemo naći najbolja graditeljska ostvarenja sa najplodnijim graditeljima ovoga perioda.

„Zemlja je ušla u sastav jedne tada moćne kapitalističke države, koja je željela da od Bosne i Hercegovine stvori čvrstu bazu svoga daljnjeg prodiranja na Balkan i da što više iskoristi njena obilna prirodna bogatstva. Stoga je nova vlast pokrenula znatna materijalna sredstva i razvila živu djelatnost, posvećujući kao kolonijalna sila najveću pažnju administrativno-upravnom aparatu, vojsci, saobraćaju i iskorištavanju prirodnih bogatstava.“¹⁵

Istraživanja arhitektonskog naslijeđa ovog perioda svoj puni zamah dobivaju tek osamdesetih godina prošloga stoljeća, ne zato što nije bilo vrijedno istraživanja, nego zbog činjenice da su ratna dešavanja odgodila istraživanje.¹⁶ Veći broj objekata podignutih za vrijeme austrougarske vladavine bile su upravne i sudske zgrade, čitavi vojni logori, objekti za osposobljavanje saobraćaja, željezničke radionice i ložionice, a tek onda kulturno – prosvjetne, školske i zdravstvene zgrade, kao i manji industrijski objekti. Ali povećanjem broja stanovništva, ovu izgradnju je morala pratiti i izgradnja savremenih komunalnih objekata, vodovoda, kanalizacija, gradskog saobraćaja, električne mreže i drugo.¹⁷

U tom periodu na području Bosne i Hercegovine, pokazalo se da su u različitim oblastima saobraćaja, komunikacije, privredne aktivnosti, socijalne, vjerske i etničke strukture, dogodile značajne promjene. Otuda su se gradovi u Bosni i Hercegovini razvijali neravnomijerno, sa dosta lokalnih i regionalnih obilježja. Neki od njih su postali važna industrijska središta i

¹⁵ Detaljnije u: Kruševac, Todor (1960). *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878 – 1918*. Sarajevo: Muzej grada, str. 15.

¹⁶ Gudelj, Jasenka (2009). Interdisciplinarni pristup gradu: Sarajevo i pamćenje. Kvartal VI-3/4. Sarajevo, str. 109. URL: http://www.academia.edu/5881676/Interdisciplinarni_pristup_gradu_Sarajevo_i_pam%C4%87enje (2018-05-11)

¹⁷ Kruševac, Todor (1960). *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878 – 1918*. Sarajevo, str. 15.

postepeno su dobijali evropske odlike industrijskog grada, dok je većina ostala na zanatstvu, sitnom poduzetništvu i pojačanoj trgovini i saobraćaju.¹⁸

Kako Ilijas Hadžibegović objašnjava: „*Bosna i Hercegovina je čitavo vrijeme austrougarske uprave imala poseban državno – pravni položaj. Status koji je zauzimala je status „carevinske zemlje“. Do ove situacije je došlo uslijed međunarodnih okolnosti, unutrašnjih prilika i odnosa, ali i složenog ustavnog sklopa. Do kraja Monarhije je okupacija ostavila, više zbog unutarnjo – političkog negoli zbog vanjsko – političkih razloga, neodređeno stanje u Bosni i Hercegovini. Nakon 1908. godine Bosna i Hercegovina je postala njezinim sastavnim dijelom, ali bez bilo kakvog državnopravnog odnosa.*“¹⁹

Nova uprava u Bosni i Hercegovini donijela je jedan novi preokret u političkom smislu, ali i preokret u životima običnog stanovništva, gdje se ovaj novi preokret i najviše i očitava.

U ovom periodu i kulturni razvoj Bosne i Hercegovine nije zaostajao u odnosu na druge pokrajine Monarhije. Ona postaje dijelom srednjoevropskog kulturnog kruga, otvorena i pripravna da usvoji ono što je bilo aktuelno u svijetu umjetnosti, što možemo vidjeti pojavom različitih umjetničkih stilova u arhitekturi, ali i u slikarstvu.

Austrougarska je nastojala da podrži privredni potencijal zemlje, usmjerivši svoju politiku na iskorištavanje rudnih bogatstava Bosne i Hercegovine, gdje se može istaknuti Vareš sa svojim rudnim bogatstvima koja su korištena još u periodu osmanskog perioda, ali se taj proces za vrijeme austrougarske uprave znatno modernizovao.

¹⁸Detaljnije u: Hadžibegović, Ilijas (1991.). *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Oslobođenje public, str. 8.

¹⁹ Hauptmann, Ferdo (1961.). *Kombinacije oko državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine na početku Prvog svjetskog rata*. Sarajevo, str. 88.

Građevinska djelatnost u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave dostigla zavidan nivo, pogotovo ako ga poredimo sa ostalim granama koje su se razvijale uporedo sa arhitekturom i građevinarstvom.

Iako su polovinom 19. stoljeća već građeni objekti na kojima su se osjetila nova opredjeljenja u arhitekturi pod utjecajem evropskih uzora, pravi prostor arhitektonske misli iz tadašnje Evrope ostvaruje se dolaskom nove vlasti i sa njom novopridošlih visokoškolskih stručnjaka. Arhitekti su donijeli sa sobom uvjerenja o prednostima modela zapadnoevropskog grada i eklektičke arhitekture iz druge polovine 19. stoljeća.²⁰

„Bosna i Hercegovina je svoj kulturni i umjetnički identitet bila prinuđena da transformiše u potpunosti. Nastojalo se da se i u ovome aspektu nova provincijalna oblast izjednači sa ostalim dijelovima Monarhije. Bosansko nasljedstvo je bilo isuviše karakteristično i originalno da bi se izbacilo i zanemarilo. Taj se uticaj najviše osjeća u arhitekturi. Primjećuje se forma bosanskog sloga koja je mješavina niza različitih geografskih, kulturnih i ideoloških podloga. Forma koja se stvara je na tradicionalnim temeljima s posebnim evropskim umjetničkim izrazom.“²¹

Ta nova arhitektura zadovoljavala je sve nove tehničke standarde koji su proizilazili iz novih životnih potreba; izgrađeni su objekti velike korisne površine, projektovali su ih i gradili arhitekti i inženjeri koji su stekli stručno zvanje na visokim tehničkim školama.²²

Arhitektura ovog perioda se temeljila na prekidu sa zatečenim historijskim stanjem, što je prije svega značilo sa tradicionalnim gradom. Stvarani su novi kriteriji prostorno- plastičnog vrednovanja.

Dolazak austrougarske vlasti nije značilo i stvarni početak gradnje historijskim stilovima na ovome tlu. Taj početak mogao bi se hronološki smjestiti nešto ranije, tačnije u šezdesete

²⁰ Spasojević, Borislav (1988). *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*. Sarajevo: Svjetlost, str. 19.

²¹ Detaljnije u: Kurto, Nedžad (1968). *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Svjetlost, str. 404.

²² Krzović, Ibrahim. (1987). *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878. – 1918*. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, str. 9.

godine umjetnosti u 19. stoljeću, to jest u vrijeme reformi poslije prodora evropske umjetnosti u Turskoj.²³

Insistiranjem na promjenama „starog“ zbog uvođenja „novog“ tražilo je i nove ljude, visokoobrazovane stručnjake. Uz posebnu podršku Kallaya, iz Beča se dovodi mladi arhitekta Josip Vancaš, koji je svojim dugogodišnjim radom, od 1883. godine pa sve do 1921. godine projektovao i izgradio veliki broj objekata po cijeloj Bosni i Hercegovini. Uz Vancaša bitno je napomenuti i arhitektu Karla Paržika, posebno zapaženom po dosljednosti gradnje u neohistorijskim stilovima.²⁴

Da bi se govorilo o izgradnji objekata u austrougarskom periode sa posebnim osvrtom na stambenu arhitekturu, trebalo bi se dati i nekoliko informacija o stilovima koji su nastajali u tom periodu i koje su arhitekti koristili na tlu Bosne i Hercegovine. U ranom periodu su prvo korišteni neohistorijski stilovi, pseudomaorskog stila, zatim secesija i na kraju kao vrhunac svega gradnja u bosanskom slogu uz osobitost kreativne interpretacije tradicionalnog načina gradnje.

3.1. Neohistorijski stilovi i Vareš: veze i utjecaji

Arhitektonska djelatnost u Bosni i Hercegovini je još od kraja 16. stoljeća u stagnaciji, a potom u postepenom opadanju. Do tada su već bili izgrađeni gotovo svi značajni monumentalni objekti, u duhu osmansko-turske graditeljske tradicije. Upravo je to i razlog da se u graditeljstvu 19. stoljeća očekivani konflikti dotadašnjih orijentalnih i novonadirućih ideala.

Klasicističkog perioda u arhitekturi Bosne i Hercegovine gotovo da i nema, a njegov utjecaj na graditeljstvo je gotovo rijedak, jedva prepoznatljiv, jer se može definirati samo na fragmentima arhitektonske cjeline.

Romantičarski duh novog vremena bliži je slobodnoj improvizaciji oblika kao i složenijoj i dinamičnijoj kompoziciji fasadne strukture, suprotno klasicističkim, vertikalnim i horizontalnim podjelama strogo geometrizirane kubične mase. Duh romantizma u arhitekturi

²³ Spasojević, Borislav. (1988). *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*. Sarajevo, str. 20.

²⁴ Ibid, str. 20.

Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave je stalno prisutan. On se u početku manifestira kao evropski romantizam, bez osobite selektivnosti pri izboru historijsko-stilske teme, zatim postaje usmjeren ka tradiciji bližim temama, stvarajući tako misaonu podlogu pseudomaurskom slogu, u početku eklektički zasnovanom.²⁵

Neorenesansa

Veliki polet u gradnji, već početkom 90-ih godina, najbolje se vidi u oblasti stambene gradnje. Iako se mogu registrovati različita stilska rješenja, najbrojniji su primjeri stambenih zgrada, kuća i vila izvedenih u stilu neorenesanse.²⁶ Građenje stambenih zgrada kako u Sarajevu, tako i u drugim gradovima diljem Bosne i Hercegovine, postalo je veoma unosan posao. Jedni su se bavili trgovinom građevinskim zemljištem, drugi samo građenjem i prodajom novoizgrađenih objekata, a treći su kupovali gotove zgrade i izdavali ih pod kiriju. Gradnja stambenih zgrada pomogle su i druge prilike kao što su regulacije ulica. Pa tako da su izgrađeni čitavi blokovi i nizovi novih zgrada.²⁷

Neorenesansa ima široku lepezu razvojnih oblika i podobna je za artikulaciju takvih sklopova gdje motivi preuzeti iz drugih stilskih epoha mogu akcentirati pojedine tačke cjeline. Tako na objektima da bi se naglasila njihova društvena zadaća, često nalazimo motive klasicizma, ili pak baroka, najčešće izraženog primjenama kolosalnih redova. Nadalje harmonija renesansne arhitekture često je ideal koji se želio transponirati u samu ideju stanovanja, a osobito je bio prikladan tipu stambene palače.²⁸

Na području Vareša jedan od najznačajnijih primjera u stilu neorenesanse jeste nova *crkva Svetog Mihovila*, koja je svoj današnji monumentalni izgled dobila 1903.-1906. godine pod

²⁵ Kurto, Nedžad (1968). *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Svjetlost, str. 23 - 24.

²⁶ Jedan od najstarijih primjera objekata te vrste bila je ne tako velika jednokatnica arhitekta Josipa Vancaša, koja se nalazi u ulici Maršala Tita 45.

²⁷ Krzović, Ibrahim (1987). *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878. – 1918*. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, str. 20.

²⁸ Kurto, Nedžad (1968). *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Svjetlost, str. 31.

vodstvom arhitekta Josipa Vancaša, koji joj je dao prepoznatljivo lice izvana i iznutra.²⁹ Dok primjera stambene arhitekture na području Vareša nema u ovome stilu.

Pseudomaorski stil

Pseudomaorski stil zauzima drugo mjesto po rasprostranjenosti i značaju realizovanih objekata. U oblikovanju arhitektonskih elemenata, i u izražajnom i u dekorativnom repertoaru, nema bitnih promjena u odnosu na prethodnu deceniju. Na području stambene gradnje javlja se relativno veliki broj objekata, ali na području Vareša nema primjera koji bi se izdvojili, ni stambenih ali ni javnih objekata u ovom stilu. Redovito su tu porodične jednokatnice ili nešto veće najamne zgrade. U ovom stilu grade tada i muslimani i jevreji. Projektuju ih isti arhitekti, koji rade tada u isto vrijeme u drugim stilskim oblicima, kako to radi Paržik, Vancaš, Ćiril Iveković i Hans Niemeczek.³⁰

Eklektizam je na ovom tlu dao jednu potpuno novu interpretaciju historijskog izraza, koja predstavlja osobenost ovog područja i mora se posebno izdvojiti. To je tzv. „orijentalni slog“ ili maurska arhitektura, ustvari eklektička metoda usmjerena ka generalizovanom izrazu orijentalne baštine, zapravo uvođenje stlskih oblika arhitektonskih sadržaja, koje bi lakše prihvatilo domaće muslimansko stanovništvo.

²⁹ Crkva je sa prednje strane produžena za još jedno polje, u ovo polje je smješten portal i dva tornja jednaka po obliku. Među njima je stavljen pročelje podijeljeno po horizontali na prizemni, srednji i završni dio. U prizemnom dijelu je smješten portal, postupno na romanički način. Portal nije ukrašen nikakvim likovima niti dekoracijama. Završen je malim zabatom, u središnjem dijelu pročelja nalazi se kružna rozeta od osam polukružno zaobljenih latica i sa središnjim krugom. Kompletno pročelje je novo i prislono je na postojeće zidove crkve. Sa bočnih strana objekta su također vidljive promjene koje objektu daju izgled trobrodne crkve sa bočnim lođama. Detaljnije u: Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine URL: http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/Vares%20Zupna%20crkva%20kompl%20BH.pdf (2018-01-31)

³⁰ Krzović, Ibrahim (1987). *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878. – 1918*. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, str. 27.

U početku se islamska umjetnost u arhitekturi interpretira isključivo na razini dekorativnosti. Jedan od najboljih znalaca ove umjetnosti i predstavnik starije generacije austrougarskih arhitekata jeste Hans Niemeček.³¹

Dekorativno-plastični elementi, koji su tvorili tzv. pseudomaorski slog, za sve vrijeme njegova trajanja preuzimani su ponajviše prema afinitetu arhitekta, i to iz različitih faza razvoja islamske umjetnosti i njenih regionalnih škola.

Rezultat toga su arhitektonske forme koje nisu bile nimalo bliske autohtonom karakteru. Od elemenata maurskog stila najčešće su korišteni potkovičasti lukovi, zatim prelomljeni lukovi, na fasadama su naizmjenično postavljeni svijetli i tamni nizovi kvadrata sa plastičnim dekoracijama od biljnih i geometrijskih elemenata.³²

Predstavljanje arhitekture i umjetnosti Bosne i Hercegovine na međunarodnim izložbama uvijek je bilo kroz pseudoorijentalni stilski izraz, koji je svakako bio podložan aktuelnim umjetničkim tendencijama. Najznačajnije predstavljanje ovog stila Bosna je imala na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. Godine, povodom proslave hiljadugodišnjeg opstanka Ugarske.³³

³¹ Kurto, Nedžad (1968). *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Svjetlost, str. 34.

³² Prvi objekti u ovome stilu su: Zgrada Šerijatske sudačke škole arhitekta Karla Paržika iz 1887. godine i Kiraethana Josipa Vancaša iz 1888. godine. Najistaknutiji objekat u ovome stilu je Sarajevska vijećnica 1894.-1896. godine arhitekata Aleksandara Witteka, Ćirila Ivekovića i Karla Paržika. Više u: Spasojević, Borislav (1988). *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*. Sarajevo: Svjetlost, str. 21.

³³ ...2. maja otvara se ovdje s velikom sjajem milenijska izložba u spomen hiljadugodišnjice, otkako je magjarski narod uz obale Tise i Dunava...Nedaleko sela stere se neobično velika izložba Bosne i Hercegovine. Osim velike obrtne palače i šumarskog paviljona tu su i manje zgrade od etnografske važnosti: bosanska kuća, čaršija, kafana i paviljon bosanskohercegovačke državne željeznice. Nema sumnje da će bogati izložci i prekrasni ukus našeg svijeta u Bosni i Hercegovini pobuditi u stranim posjetnika odlično mijenje, dok će sama spoljašnja oprema bosanskohercegovačkog odjeljenja zadiviti i najstrožije zahtjeve skladnosti i elegancija...nedaleko etnografskog sela, dakle tamo, gdje po cijeli dan vlada najbičniji život, proteže se u opsegu kakovih 6000 četvornih metara u orijentalnom slogu izragjena bosanska skupina...Tako je „Nada“ redovno izvještavala svoje čitaocce o Milenijskoj izložbi. Prema: Nada br. 1, 1. Januara 1896, str. 18.

Arhitektura secesije

Kulturni razvoj Bosne i Hercegovine na prijelazu 19. i 20. stoljeća nije zaostajao u odnosu na druge pokrajine Monarhije. Zahvaljujući kulturnoj politici, kojom se podsticala autonomnost razvoja vlastitog umjetničkog izraza, ali i širenje novih ideja na umjetničkom planu putem časopisa, izložbi i gostovanja različitih umjetnika, Bosna i Hercegovina postaje dio srednjoevropskog kulturnog kruga, otvorena i pripravna da usvoji sve što je aktuelno u svijetu umjetnosti. Prve pojave secesijske umjetnosti javljaju se već 1898. godine, i to istovremeno u slikarstvu i arhitekturi,³⁴ prilikom Jubilarne izložbe u Beču. Bosanskohercegovački paviljon Zemaljske vlade, projektira tada bečki arhitekta Joseph Urban.³⁵

U arhitekturi se novi oblici i nagovještavaju najprije u novom oblikovanju dijelova zgrada i novoj upotrebi materijala. Novi oblici lakše su se razvijali na predmetima u oblasti dizajna nego arhitekture, jer se i sam predmet mogao oblikovati u duhu prirodnih oblika vegetacije: loza, lišća i cvjetova.

Prosuđivanje o prvim primjerima secesije u Bosni i Hercegovini uslovljeno je sačuvanim objektima. Prvi objekti na kojima su se sačuvali jasno izraženi oblici secesije projektovani su u Sarajevu 1900. godine. To su također Vančašovi projekti, pa njemu pripada zasluga za uvođenje nove umjetnosti. Dok u Varešu nema poznatih sačuvanih ali ni pisanih izvora o pojavljivanju secesijske arhitekture.

S prvim godinama 20. stoljeća pojavljuje se veći broj objekata u stilu secesije. Secesija se proširuje i na druge vrste objekata, i na druga područja Bosne i Hercegovine. Posebna karakteristika secesije ovih prvih godina jeste dominantna uloga floralnih sadržaja – koji su obogaćeni novim vrstama biljaka, listova loza i cvjetova.

Od samog početka uočava se obilna primjena floralnih motiva ali u svemu tome nedostaje heraldika. Mogu se primjenjivati karakteristični oblici cvijeta djevičanskog krina, ljubičica, ali ponajviše ima blještavog suncokreta i lista kestena. A završetak tako čestih floralnih

³⁴ Kurto, Nedžad (1968). *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Svjetlost, str. 43.

³⁵ Joseph Urban 1872.-1933. Arhitekta, scenograf i ilustrator. Jedan od osnivača secesije i autor čuvenog "Damen – Salona" u stilu secesije za grofa Esterhazyja u Szent-Abrahamu. Najviše se bavio ilustracijom, enterijerima i scenografijom.

ukrasa su maskeroni, ponekad glave Meduze ili Flore, a cjeloviti ljudsko tijelo, pretežno muško, ponajviše u funkciji Atlante koji izrasta iz zidne mase da pridrži doksat.³⁶

Izrazita odlika secesije u Bosni i Hercegovini jeste transponiranje karakterističnih arhitektonskih elementa u već postojeće arhitektonske cjeline, te visok stupanj duha tradicionalne arhitekture. Doksat je čest motiv u raznim arhitekturama.

Tokom prvih osamanaest godina ovog stoljeća, secesijska arhitektura u Sarajevu prošla je cjelokupan proces svog razvoja, od ranih rješenja koja više pokazuju razvoj dekorativnog stila do arhitektonskog, pa do strukturalnog poimanja nove umjetnosti što je vodilo snažnoj redukciji ornamenta i takvih rješenja koja nagovještavaju Art Deco ili ranu Modernu. Do sličnih rezultata doći će i onaj paralelni tok koji svoj razvoj zasniva na ideji tradicije, uvjeren da će njegujući regionalni stil osloboditi se uopćenog historicizma i dosegnuti apsolutnu vrijednost graditeljstva.³⁷

Arhitektura “bosanskog sloga”

Pred kraj austrougarskog perioda dolazi i do takvih rješenja koja nose formalne odlike secesije, ali istovremeno snažno interpretiranje forme zatečene arhitekture. To je vrijeme tzv. bosanskog sloga. Objekti koji su obilježili ovaj period uglavnom su bili stambenog karaktera, najčešće stambene palate, ali i kuće običnih građana.

Problem prihvatanja novih građevinskih standarda nije bio izražen u svim vidovima visokogradnje. Na kućama koje su gradili muslimani po mahalama vide se utjecaji i mjere koje je donijela nova vlast. I dalje se po periferijama gradi ćerpićem, ali ima i primijene cigle, umjesto ćeremita i tahte krov se pokriva crijepom, umjesto prozora na ćefenak ugrađuje se nova stolarija.

³⁶ Krzović, Ibrahim (2004). *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, str. 78.

³⁷ Ibid, str. 80.

I sad postoje kuće po bosanskohercegovačkim gradovima koje su izgrađene u obliku starih jednokatnica sa prepustom, čardakom i divanhanom, s pokaldrmisanim avlijama do ulice i ograđene visokim zidom.³⁸

Prema ovom stanju sagrađenih kuća austrougarska vlast je nastojala predstaviti prednost novogradnje naspram starog i tradicionalnog bosanskom načinu gradnje, sa novim pravilima i praktičnim građevinskim rješenjima, sa novim materijalima, i jačim konstrukcijama ali ipak sa odlikama bosanske tradicionalne kuće.

Potreba da se uspostavi bosanski stil povećala je kompleksnost arhitektonske situacije u Bosni i Hercegovini. Prvi pokušaji nastaju sa neomaorskim stilom koji nije ostvario želje za povezivanjem tadašnje arhitekture sa autohtonim objektima. Začeće bosanskog stila može se pripisati arhitekti Josipu Vancašu.³⁹

Ovaj stil je dio naše kulturne baštine koju je moderni način života i gradnje gurnuo u zaborav, a vareško naselje Matijevići svjedoči o ovom rijetkom načinu gradnje.

³⁸ Krzović, Ibrahim (2016). Nagovještaj bosanskog sloga – prihvatanje neprihvatljivog. Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini: radovi sa Simpozija 22. novembra 2014. u Sarajevu. Sarajevo: Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, str. 5.

³⁹ Dino Kovačić (2015). Arhitektura bosanskog sloga. Tristotrojka. Časopis arhitektura, dizajn, umjetnost, broj 4, godina 2. Sarajevo: Asocijacija studenata arhitekture, str. 6.

Slika 3. Izgled kuće u bosanskom stilu

Slika 4. Izgled naselja Matijevići danas

Formulacija bosanskog sloga, kao posebnog arhitektonskog izraza, evoluirala iz arhitekture secesije preko brojnih varijacija i prijelaznih rješenja. Njegovo nastajanje direktno se oslanja na secesijsku metodu građenja stilskog izraza, a prvenstveno je znak svog vremena i izraza visoke svijesti o značaju i vrijednosti kulturnog konteksta u kome nastaje. Bosanski slog se u potpunosti artikulira, započinje svoj razvoj prvenstveno insistiranjem na slikovitost u cjelini, to jest isticanjem prepoznatljivih naslijeđenih arhitektonskih elemenata.⁴⁰

Vancaš tvrdi da je on prvi počeo projektovati u bosanskom slogu, ali ne kaže kada je to tačno počeo i koji je to prvi projekat bio koji je uradio u tom stilu. Vancaš međutim nije znao da je nekoliko godina prije njega bečki arhitekta Ernst Lichtblau proučavao staru stambenu arhitekturu po Bosni i Hercegovini, nastojeći da iz tih autohtonih oblika stvori moderne forme. Ernst Lichtblau je bio Wagnerov učenik pa je njegov rad u Bosni jedan od primjera doticaja Wagnerove škole s arhitekturom u Bosni i Hercegovini. Lichtblau je putovao po Bosni 1904. godine i sudeći po njegovim crtežima koje je objavio u časopisu „*Der Architekt*“ više se zadržavao u manjim mjestima gdje je nailazio na bolje sačuvane stambene gradnje.⁴¹

Tipičan predstavnik tog slikovitog poimanja bosanskog stila jeste Josip Pospišil, koji boraveći u Bosni od 1908. do 1918. godine, radi veliki broj crteža starih objekata i stambenih ansambala. Cjelokupno stvaralaštvo u Bosni Pospišil je podredio težnji da ostvari novi stilski izraz, koji će u sebi nositi naslijeđe vrijednosti.⁴²

Bosanski slog najviše se oblikovao na osnovu tipa gradske begovske kuće, dok su ostali stambeni oblici zanemareni.

Slikovitost kompozicije bosanske kuće Pospišil gradi elementima doksata, naglašenom strehom, snažnim korpusom krova sa badžama, temom verande, stilizacijom strehe verande i dr.

⁴⁰ Kurto, Nedžad (1968). *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Svjetlost, str. 247.

⁴¹ Dizdar, Gorčin (2008). *Secesija i bosanski slog – bosanski stil u arhitekturu*. Sarajevo: Fondacija Mak Dizdar. URL:<http://makdizdar.ba/secesija-i-bosanski-slog-bosanski-stil-u-arhitekturi/> (2018-05-11)

⁴² Ibid, str. 247.

Pospišil teme bosanske tradicionalne arhitekture postavlja kao primarne da bi ostvario osnovnu kompiziciju masa.⁴³

⁴³ Kurto, Nedžad (1968). *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Svjetlost, str. 250.

4. Moderna stambena arhitektura između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini

Okončanjem Prvog svjetskog rata većina arhitekata austrougarskog perioda nestaju sa bosanskohercegovačke scene. Intenzitet građenja u velikoj mjeri se smanjuje, nastupa period stagnacije u gradnji. U skromnijim i sve siromašnijim formama još dugo egzistiraju eklektika i secesija.

Početno razdoblje dvadesetog stoljeća karakterizirala su burna previranja i sukobi različitih stanja u zapadnoevropskom arhitektonskom svijetu. Pojedine grupe zagovarale su revolucionarni prekid sa „retrogradnim“ historicizmom i konzervatizmom, drugi su se tome žestoko opirali. Na kraju su prevladale ideje moderne arhitekture. One donose nove funkcionalne koncepte i jednostavne forme, ali u isto vrijeme ne vide nikakav problem u uklapanju u postojeći urbani kontinuitet.⁴⁴

Tih godina u Sarajevo dolazi, ili se sa studija vraća nekoliko mladih arhitekata koji nastoje te moderne i nove ideje primijeniti i na našem tlu. Među prvima se pojavljuju arhitekti Dušan Smiljanić i Helen Baldasar⁴⁵, koji od 1924. godine rade kao nastavnici u Srednjoj tehničkoj školi u Sarajevu. Objekte koje su izgradili u stilu Moderne je stambena zgrada porodice Demić u Sarajevu iz 1927. godine. Zatim su slijedili i drugi projekti koje su radili značajni arhitekti za ovaj period: Ise Reiss, Leon Kabilja, Jahijel Finci i drugi, a najznačajnije projekte u duhu Moderne su uradili braća Reuf i Muhamed Kadić.⁴⁶

⁴⁴ Kadić, Emir (2010). *Arhitekt Reuf Kadić i počeci moderne arhitekture u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Emir Kadić. str. 14.

⁴⁵ Helen Baldasar je rođen u Dubrovniku 1894. godine. U Splitu završava Realnu gimnaziju, a diplomira na Arhitektonskom odjelu Češke visoke tehničke škole u Pragu 1921. Predaje u Srednjoj tehničkoj školi u Splitu (1921. – 1923.). u Sarajevu (1923. – 1932.). U Sarajevu osniva i vodi Tehnički biro Projekt. Jedan od najznačajnijih protagonista moderne arhitekture u Sarajevu i Splitu dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća s ključnim realizacijama Dom Crvenog križa, stambena zgrada Damić s Dušanom Smiljanićem, stambena zgrada Rašidagić, te stambena zgrada Rudarske bratimske blagajne u Sarajevu. Pobornik je funkcionalizma u arhitekturi i nositelj modernističke ideje Praške škole.

⁴⁶ Braća Kadić su imali sreću da su studirali u Pragu baš u vrijeme žestokih prepirki kakva bi trebala biti suvremena arhitektura i u vrijeme kada je „praška škola“ izrasla u jedan od vodećih centara europske moderne arhitekture. Nesumnjivo je da je takvo okruženje uveliko pogodovalo njihovom naprednom razmišljanju o arhitekturi i formiralo njihov pristup arhitekturi.

Od 1936. godine u Srednjoj tehničkoj školi u Sarajevu predaje i arhitekta Dušan Grabrijan, teoretičar arhitekture koji nastupa s interesantnim postavkama o modernom konceptu stare bosanskohercegovačke arhitekture. On bitno utiče na Juraja Neidhardta da dođe u Sarajevo, što ovaj i čini od 1937. godine. Izuzetan stvaralac Neidhardt oduševljava se bosanskim arhitektonskim naslijeđem, te traži bosanskohercegovački izraz moderne arhitekture. U takvim nastojanjima ostvaruje veoma zanimljive tipske radničke kuće u pojedinim naseljima srednjobosanskog bazena, međutim do Drugog svjetskog rata ništa nije ostvario.⁴⁷

Prije nego što je došao u Sarajevo Juraj Neidhardt je kratko djelovao i na hrvatskoj arhitektonskoj sceni sa bitnim imenima hrvatske moderne arhitekture koja su imala utjecaja na kasnije stvaralaštvo Juraja Neidhardta, koje se gradi na načelima funkcionalizma i konstruktivizma.

U hrvatskoj modernoj arhitekturi između dva svjetska rata moderna je zaokruženo i definirano stvaralačko razdoblje. Moderna je izgrađena na temeljnim poimanjima arhitektonskog prostora i njegove svrhe u društvu, a ti su pojmovi u stvaralaštvu ostali isti. Hrvatska je u svemu slijedila svjetska zbivanja, pa tako je i polovinom dvadesetog stoljeća krenula s prodorom moderne i internacionalne arhitekture koje ostaje i do danas najvrednije stvaralačko razdoblje, u kojemu su djelovali najznačajniji arhitekti tog razdoblja: Drago Ibler, Antun Ulrich, Ivan Zemljak, Juraj Neidhardt i dr. Funkcionalizam i konstruktivizam bili su oznaka autohtonosti, ali i posebnosti.⁴⁸

⁴⁷ Radio Sarajevo. Godina XVI. Broj 60/1988, str. 367.

⁴⁸ Premerl, Tomislav (2000). Moderna arhitektura kao nezavršeni i trajni povijesni process. Radovi leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, knj. 9. Zagreb, str. 212.

4.1. Najznačajnija ostvarenja moderne arhitekture u Bosni između dva svjetska rata

U periodu između dva svjetska rata u arhitekturi gradskih područja Bosne i Hercegovine, počinju se osjećati snažni evropski utjecaji moderne, a pogotovo na primjeru Sarajeva. Arhitektonsko stvaralaštvo na području centralnog dijela Sarajeva uglavnom je vezano za stambenu arhitekturu, s tim što su takve građevine izvođene kao interpolacija u duhu moderne, s obzirom da gotovo nisu bili planirani niti izvođeni širi urbanistički potezi.

Tridesetih godina 20. stoljeća u Sarajevo se vraćaju braća Muhamed i Reuf Kadić, nakon studiranja arhitekture na Visokoj tehničkoj školi u Pragu. U tom periodu su izveli neke od najznačajnijih ostvarenja Moderne u Sarajevu. Godine 1935. Reuf Kadić je počeo raditi u Vakufskoj direkciji u Sarajevu na mjestu voditelja Tehničkog ureda i glavnog arhitekta. I u tom je razdoblju za Vakuf projektirao i realizirao preko pedeset projekata.⁴⁹

U međuvremenu se i brat Muhamed zaposlio u projektantskom uredu njihova nekadašnjeg profesora Dušana Smiljanića. Braća su otada povremeno surađivala na projektima i arhitektonskim natjecajima.

Prvi veliki institucionalni projekt Reufa Kadića je bio *Sirotište Podhrastovi u Sarajevu*, sadašnja bolnica za plućna bolesti, završen 1938. godine. Otprilike u isto vrijeme izgrađena je i stambena *zgrada Penzionog fonda* službenika Islamske vjerske zajednice u ulici Mula Mustafe Bašeskije. Jedno od njegovih najboljih ostvarenja jeste projekat *stambeno-poslovnog kompleksa i nebodera Vakufa Kovadža Kemaludina u Ferhadija ulici*. Gradnja ovog objekta je započeta 1940. godine. Objekat je u vrijeme gradnje spadao u najreprezentativnije i najopremljenije stambene objekte u gradu koji je imao instalacije telefona, električne energije, grijanje na čvrsto gorivo. Objekat je u prvobitnoj formi na spratovima imao stambenu funkciju, a u prizemlju poslovni prostor.⁵⁰

Početakom 1940ih godina Reuf je pozvao brata Muhameda da mu se pridruži kao partner u njegovom uredu, koji je službeno proknjižen pod imenom Braća Kadić. Godine 1939. i 1940.

⁴⁹ Kadić, Emir (2010). *Arhitekt Reuf Kadić i počeci moderne arhitekture u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Emir Kadić, str. 28.

⁵⁰ Ibid, str. 31-32.

projektirana su dva objekta od izuzetne važnosti: *obiteljska kuća Kopčić* u ulici Safvet-bega Bašagića i *zgrada Mirovinskog zavoda* na uglu ulice Maršala Tita i Hamze Hume. Ti projekti spadaju u antologijske primjere predratne Moderne u Bosni i Hercegovini. Iz tog perioda su i projekti *Doma Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu*, *trgovačke zgrade Saletović u Varešu* i dvije stambene zgrade u Sarajevu, jedna u ulici Hamdije Kreševljakovića, a druga na Marindvoru.⁵¹

Braća Kadić su uradili značajan broj zajedničkih projekata. Jedan od antologijskih primjeraka bosanskohercegovačke Moderne jeste projekat stambenog naselja nazvanog *Džidžikovac*, ostvarenog 1947. godine.

⁵¹ Kadić, Emir (2010). *Arhitekt Reuf Kadić i počeci moderne arhitekture u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Emir Kadić, str. 34.

5. Razvoj stambene gradnje između dva svjetska rata na području Vareša i značaj arhitekta Juraja Neidhardta

Obzirom da je predmet rada razvoj radničkih naselja na području Vareša, potrebno je predstaviti razvoj grada do početka Drugog svjetskog rata, kako bi se što bolje predstavio kontekst u kojem djeluje arhitekta Juraj Neidhardt⁵² kao projektant radničkih naselja na području Vareša.

Vareš, u kojem je izgrađena prva Željezara u Bosni i Hercegovini 1891. godine, sa industrijskim razvojem postaje meta brojnih doseljenika – radničkih kolonista, tehničkog osoblja i rukovodećeg kadra. Naselje se počelo razvijati 1889. godine izgradnjom zgrade direkcije Željezara, a zatim i prvih stambenih zgrada. U ovom periodu, cijelo područje Vareša dobiva modernu urbanu infrastrukturu: poštu, telefon, telegraf a izgrađuje se i nekoliko vodovoda i uvodi električna rasvjeta.

Period između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini karakterizira kultura, ekonomska i politička stagnacija. Takva slika je i u graditeljskoj djelatnosti i razvoju gradova, gdje se privatnici kao i preduzeća javljaju kao glavni nosioci većih graditeljskih zahvata i modernih stremljenja u razvoju arhitekture.

Za ovaj period veoma je važno napomenuti osnivanje organizacije “*Jugočelik*“ u čiji sastav su ušli: rudnici željezne rude u Varešu i Ljubiji, rudnici mrkog uglja u Zenici i Brezi, te Industrija željeza u Zenici i Željezara u Varešu.

⁵² Juraj Neidhardt rođen je 15. oktobra 1901. godine u Zagrebu. Potiče iz ugledne zagrebačke porodice zanatlija i trgovaca porijeklom iz njemačke pokrajine Wurttemberg. Odrastao je u mnogočlanoj porodici, imućnoj ali ne previše bogatoj, patrijarhalnoj radnoj sredini. U srednju tehničku školu polazi 1916. godine, u doba rata, u svim njegovim teškoćama, koji su se odrazili na njegovo školovanje. Školu je završio uspješno u vrijeme kada se ona oformila kao zvanično izdvojena „Tehnička srednja škola – graditeljski odjel“. Diploma o završenom studiju arhitekture Juraja Neidhardta je datirana 1. jula 1924. godine u Beču. Marljiv radnik i uporna karaktera, posvetio se natječajnim radovima, studijama o urbanizmu te ponajviše pripremi izložbe u saradnji sa arhitektom i teoretičarem arhitekture Dušanom Grabrijanom, koji je svoj rad tijekom 1936. i 1937. godine predstavio struci i javnosti radom u Sarajevu, Zagrebu, Ljubljani i Beogradu. Detaljnije u: Karlić-Kapetanović, Jelica (1990). *Juraj Neidhardt: život i djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša, str. 9-39.

Kako su se u tom priodu razvijali rudnici i željezare, paralelno su se koristila i bogatstva obilnih i veoma bogatih šuma na području Vareša, što dovodi i do otvaranja brojnih pilana.

Između dva svjetska rata, Vareš pripada Visočkom kotaru, u njemu je pored kotarske ispostave postojala i ispostava šumske uprave, kotarski sud i pošta. Vareš je i dalje slovio za najvećeg proizvođača sirovog željeza u granicama tadašnje Kraljevine Jugoslavije, te se smatra da je od trgovačko – zanatskog postao tipično radničko naselje. Najveći razvoj naselja imao je Vareš Majdan u kojem su bili skoncentrisani skoro svi najvažniji industrijski objekti.⁵³

Već nakon Drugog svjetskog rata općina Vareš doživljava intenzivan privredni i društveni razvoj kao značaj industrijski centar Bosne i Hercegovine. Vareška ekonomija bila je naslonjena na tešku industriju, naročito na rudarstvo: željezaru, livnicu, metaloprivredu i šumarstvo.

Znatan doprinos razvoju Vareša donosi arhitekta Juraj Neidhardt, koji je značajan dio života i radnog vijeka bio vezan za Vareš, gdje se arhitekta i oženio. Na poziv direktora investicijske izgradnje Vareša, višeg građevinskog tehničara Vinka Lekkija, Juraj Neidhardt dvije godine nakon rata, projektovao je samački hotel za 250 radnika, prvi te vrste u tadašnjoj Jugoslaviji, koji je značajno pridonio standardu radnika Vareša.⁵⁴

Taj tip stambene zgrade postao je primjer idealnog modela socijalističkog modernizma u Bosni i Hercegovini: bio je komforan sa stambenim prostorijama, punim pansionom, restoranom, svim higijenskim prostorijama, terasom na krovu, tuševima, prostorom za sunčanje radnika. Sve je bilo pod utjecajem velikog francuskog arhitekta Le Corbusiera i njegove teorije o „osunčanim gradovima“.

Pored Vareša najupečatljiviji primjer jeste grad Ilijaš, sa svojim parkovskim naseljima i jednospratnim radničkim kućama građenim s vidljivim elementima bosanske arhitektonske tradicije.

⁵³ Plićanić, Maja. Industrijsko naslijeđe općine Vareš kao potencijal regionalnog razvoja. Bobovac. 120 godina industrije u Varešu: Zbornik izlaganja s okruglog stola 28.9.2011. Godina XVII, BROJ 202. Vareš, str. 11.

⁵⁴ Zanimljivo je spomenuti da je nakon završetka idejnog projekta Samačkog hotela u Varešu, Neidhardt zatvoren. Ostao je u pritvoru 42 dana, a Vinko Lekki mu je u to opasno doba davao podršku i u zatvor donosio tuš i papir, pa je u zatvoru Neidhart radio, crtajući na podu izvedbene nacрте tog objekta. Prema: Ivanković, Željko (1997). Bilješke o zavičaju. Bobovac, BROJ 29. Vareš, str. 9.

5.1. Razvoj radničkih naselja u opusu Juraja Neidhardta: radnička naselja kao primjeri arhitekture „socijalističkog modernizma“

Poslije boravka po evropskim zemljama, Juraj Neidhardt je usavršio arhitekturu i stekao internacionalno znanje i nakon povratka u Bosnu i Hercegovinu prihvata izazov provincije iz više razloga. Osnovni razlog je bila želja arhitekta da najzad svoje projekte realizuje. U „*Jugočeliku*“ mu se pružila prilika da bude projektant i urbanista stambenih radničkih naselja, a ostali razlozi su bili lične prirode.

Juraj Neidhardt je djelovao i u izložbama, zajedno sa umjetničkom grupom *Zemlja*, koja se pojavila na hrvatskoj umjetničkoj sceni početkom 1929. godine i trajala sve do 1935. godine. Bila je to organizirana skupina umjetnika s lijevom umjetničkom orijentacijom i izrazito društveno angažiranom motivacijom. Riječ je o sveobuhvatnom društvenom i kulturnom projektu koji je okupio slikare, arhitekta i kipare, nastojeći likovno opismeniti i najsiromašnije slojeve društva te tako izmijeniti profil publike koju je do tada činio isključivo građanski društveni sloj. U galerijama su bili izloženi radovi seljaka, radnika i djece, a fotografija je postala važnim oruđem u prezentaciji tematskih cjelina koje su obrađivale savremeni život na selu i gradu.⁵⁵

Grupa *Zemlja* je održala osam izložbi sa više od devet stotina izloženih radova. Krsto Hegedušić kao jedan od središnjih aktera s najviše izloženih radova, zatim Ivan Generalić, Drago Ibler, Edo Kovačević, Zvonimir Kavurić, Lavoslav Horvat, Egon Steinmann te mnogi drugi među kojima se nalazi i Juraj Neidhardt. Horvat, Steinmann i Neidhardt su arhitekti koji su se borili za napredno i novo shvatanje arhitekture i izlagali su na velikoj izložbi *Pola vijeka hrvatske umjetnosti* 1938. godine. Najveći dio opusa su posvetili istraživanju i primjeni modernih arhitektonskih oblika i materijala na području regionalne tradicijske gradnje.⁵⁶

Razlog za dolazak u Bosnu 1937. godine je svakako bio i želja za profesionalnim radom u tandemu sa Dušanom Grabrijanom, sa kojim ga je godinama povezivalo veliko prijateljstvo. A

⁵⁵ Prelog, Petar (2016). Udruženje umjetnika Zemlja (1929.-1935.) i umjetničko umrežavanje. *Život – časopis za savremena likovna zbivanja*, broj 99. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, str. 29.

⁵⁶ Ibid, str. 35.

Grabrijan je već bio afirmisan i kao vrsni pedagog i društveni radnik. Navodeći i kao moguće razloge za opredjeljenje za Bosnu mora se imati u vidu prethodni boravak Juraja Neidhardta od nekoliko mjeseci u Sarajevu, za vrijeme rada na organizaciji Banje Ilidža.

U to vrijeme Neidhardt je lično upoznao Sarajevo i Bosnu, te snažno prihvatio oduševljenje Grabrijana Bosnom, arhitekturom i ljudima. Tu je začetak velikog prijateljstva Neidhardta sa grupom umjetnika i kulturnih radnika u Sarajevu, čije je druženje i zajednička nastojanja za pokretanje časopisa i drugih akcija rat grubo prekinuo. To su bile ličnosti: Mica Todorović, Roman Petrović, Oskar Danon, Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević i druge ličnosti važne za umjetničku scenu Bosne i Hercegovine. Tako da je Juraj Neidhardt rado prihvatio stalno zaposlenje i ostao u Bosni, koja je u potpunosti ispunila sva njegova očekivanja i potrebe za umjetničkom inspiracijom arhitekta.⁵⁷

Godine 1939. je osnovana umjetnička grupa *Collegium Artisticum* čiji su osnivači bili Vojo Dimitrijević, Oskar Danon i Ana Rajs, a grupi se ubrzo pridružio veliki broj mladih umjetnika školovanih, uglavnom, u Pragu i koji su na iskustvu evropske umjetničke avangarde oformili prvi sintetički teatar na južnoslavenskim prostorima. pisci i slikari izazvani teškim društvenim, ekonomskim i kulturnim prilikama za teme umjetničkih djela uzimali teške uslove života, dok su arhitekti, prije svih oni školovani u Pragu: Jahiel Finci i braća Reuf i Muhamed Kadić, te Juraj Neidhardt školovan u Beču, sa sobom iz inozemstva donijeli utjecaj moderne i međunarodnog stila u arhitekturi, sa idejama funkcionalizma i humane arhitekture.

U projektantskom birou „*Jugočelika*“ arhitekta je dobio zadatak da projektuje radničke kuće za naselje u radničkom bazenu Zenica. Godine 1937. Juraj Neidhardt u Zenici postavlja koncept nove stambene arhitekture za radničke porodice, uz slogan „na malim stvarima leži svijet“. Ta arhitektura je snažno prožeta domaćom tradicijom, koju je kombinirao sa najprogresivnijim trendovima u svjetskoj arhitekturi. Tipovi ovih radničkih kuća su sinteza njegovih saznanja stečenih u Le Corbusierovom atelieru i samostalnog istraživanja kulture stanovanja u Bosni. Taj projekat je smatrao najhumanijim projektantskim zadatkom. Projekti su bili za po dva, četiri ili šest stanova, a on ih je duhovito nazvao blizanci, četvorci i šestorci. Svaki

⁵⁷ Karlić-Kapetanović, Jelica (1990). *Juraj Neidhardt: život i djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša, str. 100 - 101.

stan je imao poseban ulaz, zatim stambeni, domaćinski i ekonomski dio, sa svim sanitarnim uređajima.⁵⁸

Tri takve kuće koje je Neidhardt nazivao divanhanama, su podignute u periodu od 1938. do 1940. godine u radničkom naselju Podbrežje, također 1939. godine u blizini pomenutog naselja podignute su još tri slične zgrade, sa dva jednosobna i četiri dvosobna stana, a naselje je nazvano Trokuće. Istovremeno je radio i na projektovanju kompletnog radničkog naselja u Zenici nazvanog „Ćilimgrad.“⁵⁹

*Ovakav tip stambene gradnje kod Juraja Neidhardta predstavlja osnovu arhitekture socijalističkog modernizma na području Bosne i Hercegovine. Socijalistički modernizam počiva na znanstvenom urbanizmu i planskoj gradnji, dok je glavni ishod socijalističkom modernizmu otpor prema formalizmu. U fokusu arhitektonskih i urbanističkih modernizacija nalazi se stvaranje novih urbanih centara. Izgradnja domova kulture, amaterskih klubova, stambenih i zdravstvenih zgrada, sportskih objekata i parkova. Takav tipološki repertoar trebao je odraziti humanističku prirodu socijalizma i brigu za sve slojeve stanovništva kojima trebaju biti dostupni svi sadržaji.*⁶⁰

Humani karakter socijalističke kulture na području arhitekture značio je rekapitulaciju pozitivnih stečevina kulturnog i historijskog naslijeđa, kritičku analizu nacionalnog i međunarodnog stvaralaštva. Zahtijevala se ravnoteža između funkcije, oblika i konstrukcije.

U tehničkom i organizacijskom kontekstu, promišljanje prostora, konstruktivizam i funkcionalizam su „dobri za rad i život čovjeka“, ali nakon pobjede socijalizma ta faza tretmana arhitektonske problematike mora biti nadograđena novim izrazom, odnosno mora biti izražena prostornom organizacijom i oblikovanjem. Interpretacija ideje socijalističkog modernizma treba biti promatrana kroz detalje, kao što su: bogatstvo materijala, kompozicija osvijetljena, diferencijacija masa, nijansiranje pojedinačnih elemenata, kompozicija tonova.⁶¹

⁵⁸ Karlić-Kapetanović, Jelica (1990). *Juraj Neidhardt: život i djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša, str. 101. -102.

⁵⁹ Džananović Mirza (2018). *Pogled u budućnost – Juraj Neidhardt i vizija urbanističkog razvoja Zenica*. Zbornik radova 7. međunarodnog naučno-stručnog skupa: Obrazovanje, jezik, kultura: tendencije i izazovi. Zenica, str. 698.

⁶⁰ Detaljnije o ovom pitanju u: Križić Roban Sandra (2012). *Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata*. Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura, politika 1950.- 1974. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, str.56.

⁶¹ Križić Roban Sandra (2012). *Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata*. Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura, politika 1950.- 1974. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, str.62.

Ideja pokreta i razvitka, koju je bilo potrebno izraziti socijalističkom arhitekturom, trebala je odražavati stvarnost i potencijal cijelog kolektiva radnog naroda. Umjesto u neprikladnim, divlje izgrađenim stambenim naseljima na rubovima gradova, trebao bi biti humano organiziran prostor u kojemu će se osjetiti da je „život bolji, a ljudski rad ljepši, dostojniji i vedriji“.⁶²

5.2. Karakteristike radničkih kuća: specifičnost Neidhardtovog stila i originalnost

U razdoblju od 1939. do početka rata, Neidhardt je postavio koncept nove stambene arhitekture za radničke porodice, kao što je već pomenuto na području Zenice za „*Jugočelik*“. On je smatrao da mu se ukazala životna šansa da svoj talenat i bogato stečeno znanje i iskustvo pretoči u arhitekturu za jednostavne ljude što je ujedno smatrao i humanim činom.

Kuće, kakve je on projektovao i izveo, imale su sasvim nove standarde i za prilike u Bosni i Hercegovini ali i za evropske prilike onog vremena. Nastojeći da pronikne u psihologiju bosanskog seljaka – radnika koji je budući stanar kuće, njegove savremene potrebe ali i vjekovnu tradiciju stanovanja tog naroda kao i historijske korijene tog stanovanja, Juraj Neidhardt je radeći naizgled male objekte, ušao i graditeljski poduhvat koji se može primijeniti mnogo kasnije na njegovu izrečenu misao: „na malim stvarima leži svijet.“⁶³

Ova radnička naselja i kuće za radničke porodice, neoženjene radnike, društvene zgrade u naseljima, Juraj Neidhardt je radio u periodu prije rata, ratnom i poslijeratnom periodu – to je bila osnovna životna preokupacija u njegovom zrelom stvaralačkom dobu.

⁶²Križić Roban Sandra (2012). Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata. Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura, politika 1950.- 1974. Zagreb: Muzej Savremene umjetnosti, str.69.

⁶³ Karlić-Kapetanović, Jelica (1990). *Juraj Neidhart: život i djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša, str. 104.

Projektovao je radničke kuće i naselja u kojima je život bosanskog, tradicionalnog čovjeka bio humaniji. Tipovi radničkih kuća bili su sinteza njegovih mnogih saznanja, preko Le Corbusierovih malih apartmana za studije „*Ville Radieuse*“ i „*Ville Verte*“ iz 1935. godine, do sopstvenih istraživanja na konkursima za radnička naselja. Čiste geometrijske forme arhitekture imaju sličnost sa autohtonim bosanskim kućama. Ta oba pola formiraju Neidhartovu arhitekturu.⁶⁴

Ipak duh tradicije Bosne – saznanja stečena od radnog kolege Dušana Grabrijana, ali i ličnih kontakata sa ljudima za koje je gradio, dali su osebjuni izraz sa tim kućama. Predavanja, kazivanja starih dundera, drvodjelja i drugih zanatlija, ali i domaćica i žena iz naroda – o kući, bašti, domaćinstvu, sve su to bili poticaji Juraju Neidhardt u Bosni.

Na osnovu ovi saznanja koje je Neidhardt dobio o tradiciji i životu ljudi u Bosni i Hercegovini pripremio je članke i ilustrovani dio o svrsi novih radničkih naselja u Bosni.

Nije bila samo svrha ovih Neidhardtovih nastojanja ovim radničkim kućama u Bosni i Hercegovini da se na osnovu uočenih tradicija po mjeri čovjeka, kult komšiluka „ništa mimo svijeta“ stvori lokalna arhitektura, već likovni postulat koji proizilazi iz svih pozitivnih poruka bosanske tradicije, kao element jednostavnih ortogonalnih oblika, suzdržane hromatske skale – bliske lokalnim materijalima, zatim zakonitosti aglomeracije u međuzavisnosti konfiguracije terena, iz čega proizilaze zakonitosti kao što su mjerilo, ritam, proporcije, kontrast i dr.⁶⁵

U periodu od 1939. – 1945. godine projektovao je nekoliko vrijednih urbanističkih regulacija. Svakako najznačajnija je ona u Zenici, ali slijede i regulacije novih rudarskih naselja u Varešu, Vareš Majdanu, Ljubiju, Brezi, Podbrežju, Ilijašu i Ričici. Sve ove regulacije Neidhart je radio prethodno proučavajući elemente bitne za funkcionisanje života ovih naselja, a imajući pred sobom i viziju prosperiteta u budućnosti.⁶⁶

U njegovim obrazloženjima ovih urbanizacija nalaze se, za ono vrijeme vrlo moderne pretpostavke o kulturnim potrebama stanovnika kao što su: sakralni objekti, društveni domovi, biblioteke, škole, rekreativni centri, zelenila i dr. Isto tako saobraćaj je dobro riješen, kolski

⁶⁴ Karlić-Kapetanović, Jelica (1990). *Juraj Neidhardt: život i djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša, str 105.

⁶⁵ Ibid, str. 107.

⁶⁶ Ibid, str. 108.

odvojen od pješačkog, prirodno grananje cesta na principu biološkog grananja. Svi navedeni principi urbanizma bili su studirani i usvojeni u Le Corbusierovoj tezi *La Ville Radieuse*⁶⁷, a Juraj Neidhart ih je prenio u svoje projekte, ali prilagođene i lokalnim potrebama i dopunio ih pozitivnim tradicionalnim zakonitostima podneblja i kulture u prepoznatljivosti likovne koncepcije pitomih naselja u Bosni.⁶⁸

Za ista naselja projektovao je nekoliko tipova radničkih kuća, od kojih su već spomenute kuće „šestorci“ u Podbrežju kod Zenice, zatim tipovi kuće sa po četiri stana nazvani „četvorci“, kuće sa po dva stana „blizanci“ i najzad kuće za po jednu porodicu nazvane „činovničke kuće“.

Koncepti ovih kuća i njihovih stanova nisi bili kopija, samo djelimično preuzimanje tradicionalnih elemenata stambene kuće. Može se reći da su one prije bile u skladu sa navikama i potrebama ljudi, a ipak su se navodile na jednu višu kulturnu razinu stanovanja i komfora.

Koncept u rangiranju kuća bio je sljedeći:

- kuća sa jednim stanom za starije radnike, upravnike, učitelje i sl.,
- kuća sa više stanova za neoženjene radnike i činovnike,
- kuće sa garsonjerama također namjenjene za neoženjene radnike.⁶⁹

U Neidhardtovim projektima vidljiva je sublimacija modernog shvatanja materijalizacije i oblikovanja, često zidane u betonu, sa grubo ožbukanim zidovima, igra puno-prazno, dok su detalji: trijemovi, otvorena stepeništa, četverovodni krovovi, dimnjaci, česme, šadrvani, popločana dvorišta prepoznatljiviji po korištenju tradicionalnih elemenata kuće. Kuće su na terenu

⁶⁷ Bio je to projekat „idealnog utopističkog grada“, sastavljen od nizova visokih zgrada između kojih su bile velike zelene površine i otvoreni prostori namijenjeni svima. Le Corbusiera nikada nije uspio do kraja realizirati ovaj utopistički projekat, koji je u fragmentima ugledao svjetlo dana u Alžiru i Rusiji. Ipak utopistička Brazilija, inspirirana je idejama Le Corbusiera, tako da danas pojedini dijelovi Sarajeva, kao što su Dolac Malta, Hrasno ili Marijin Dvor, veoma podsjećaju na daleku Braziliju, što ne bi trebalo čuditi s obzirom na to kako je značajnu ulogu igrao Le Corbusierov učenik Juraj Neidhart. Neidhart je odgovorio na veoma kompleksne funkcionalne zahtjeve i zadovoljio visoke vizualne kriterije. Njegove zgrade na Marijin Dvoru svojim karakterističnim likovnim govorom i kreativnim potencijalom tvore jedan djelotvoran, nerazdjeljiv prostorni sklop u jedinstvenoj kompoziciji. Više u: Dino Kovačić (2015). *Tristotrojka*. Časopis arhitektura, dizajn, umjetnost, broj 4, godina 2, str. 9.

⁶⁸ Karlić-Kapetanović, Jelica (1990). *Juraj Neidhardt: život i djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša, str. 108.

⁶⁹ *Ibid*, str.109 - 110.

bez podruma, sa dodatnim domaćinskim prostorima, dvorištima koja su tradicionalno obzidana tako da se volumen kuće proširuje, jer dvorište čini prostor kuće pod otvorenim nebom.

6. Razvoj radničkih naselja Juraja Neidhardta na području Vareša

Kako je već prethodno napomenuto, dolaskom austrougarske uprave i sa ubrzanim industrijskim razvojem Vareša počeo je novi zapadnoevropski tip urbanizacije. Budući da je Vareš planiran kao centar željezne industrije, industrijskim razvojem počela se mijenjati i slika grada, izražene su potrebe i za razvoj modernog i urbanog mjesta, koje će biti pogodno i za život radničke klase.

Većina radničkih nastambi na području Vareša je izgrađena u naselju Vareš Majdan koje je izgrađeno 1947. godine, a osmišljeno 1940. godine po ideji Juraja Neidharta.

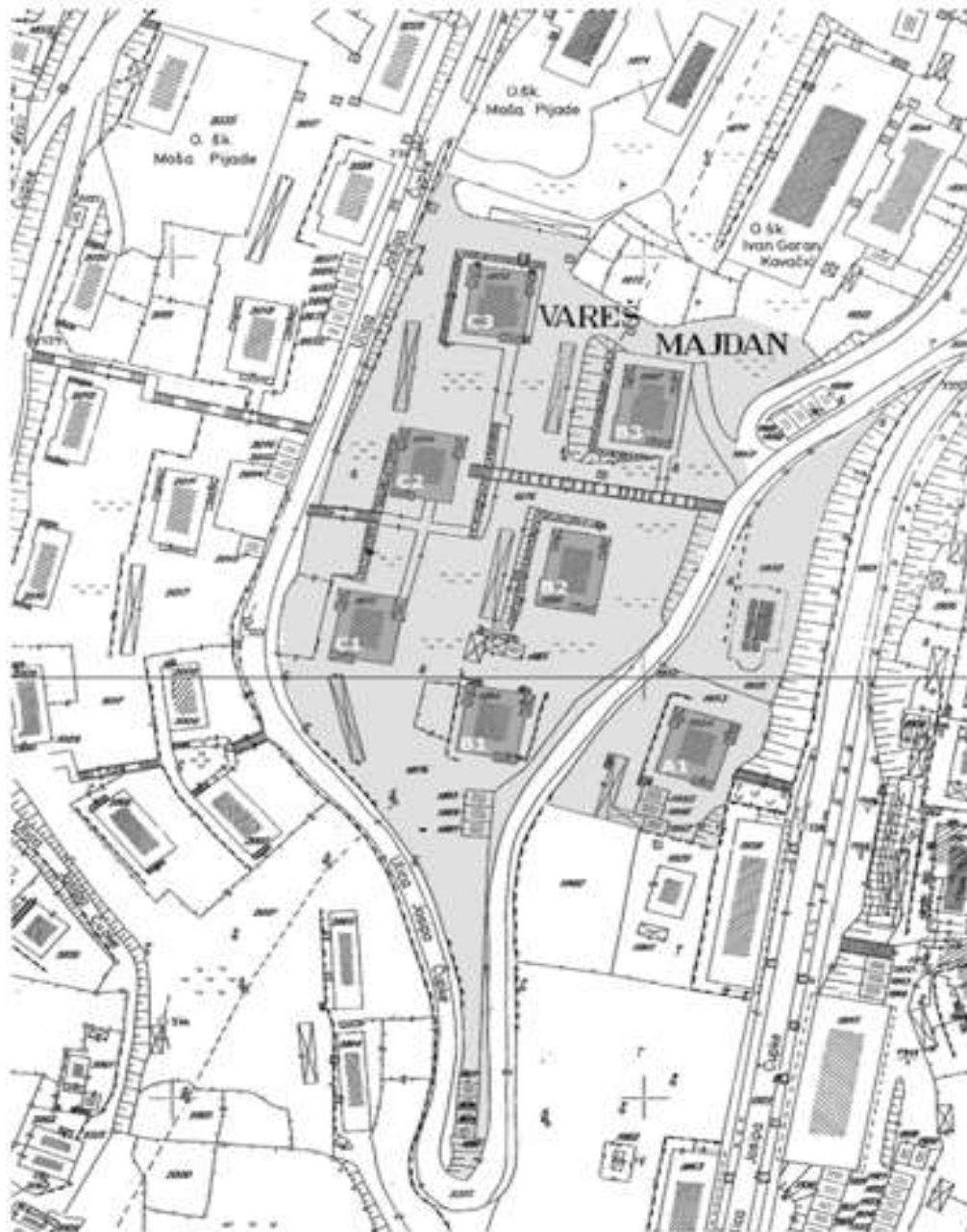

Slika 5. Radničko naselje Vareš Majdan

Prema urbanističkom projektu bilo je predviđeno da cijelo naselje Vareš Majdana bude izvedeno od poluindividualnih, jednokatnih stambenih objekata sa šest stanova – „šestorki“. Realizirano je samo sedam takvih objekata u prvim redovima, dok su ostali izvedeni kao montažni objekti i oni ne spadaju u analizu ovog rada.

Zgrade su postavljene na blagu padinu tako da se smiču po vertikali, jedna naspram druge, omogućavajući vizure i osunčanost za svaki stan. Tako formirano malo susjedstvo pruža dovoljno privatnosti i prostora za socijalizaciju: druženje i boravak na otvorenim, ozelenjenim međuprorostorima. Svi ovi principi u komponiranju naselja iščitavamo kao primjenu nepisanih pravila u mahalama (tradicionalna stambena bosanska naselja).

U svojim studijskim istraživanjima Neidhardt pokušava da ponudi novi dom budućim rudarskim radnicima, s ciljem očuvanja i osuvremenjivanja kulture življenja na ovim prostorima.

Slika 6. Plan radničkog naselja u Vares Majdanu

Kao polazne principe u oblikovanju naselja, Juraj Neidhardt uzima plasiranje objekata, i njihovu tipološku razradu koju će i dalje prilagođavati lokalnim datostima svakog od naselja. Unutar naselja Vareš Majdana osnovnu jedinicu predstavlja stambena zgrada, sa zasebnim pomoćnim objektima kao što su šupa ili kokošinjac, te pristupnim ozelenjenim platoima. Nastojeći da očuva kvalitete individualnog stanovanja Neidhardt nudi „poluindividualni koncept stanovanja“.⁷⁰ Tako se formiraju mikro-prostori, kao otvorena i neograđena dvorišta oko svake zgrade unutar kojih stanovnici mogu neometano da borave, ali isto tako ova kompozicija omogućava neometanu socijalnu interakciju unutar samog naselja. Čak su i do danas očuvane prostorne kvalitete ovog naselja.⁷¹

Kao što je već ranije pomenuto, Neidhardt razvija tri tipa zgrada sa dva, četiri i šest stanova ili kako ih on naziva blizanci, četvorke i šestorke. Ovom tipologijom napravio je nekoliko varijacija u konceptu oblikovanja i dispozicionih rješenja.

Tako on u varijanti „šestorke“ razvija razučenu formu, stvarajući razigrani stambeni niz pod jednim krovom – gdje se jednospratne jedinice sa po dva stana nižu jedna uz drugu, sa blagim smicanjem, ostvarujući dvostranu i trostranu orijentaciju. Dok je u Vareš Majdanu zgrada „šestorki“ koncipirana kao kompaktna forma od dva dvosobna i jednog jednosobnog stana po etažama. Također i ovdje postiže jednostranu i trostranu orijentaciju.⁷²

⁷⁰ Ovaj koncept postiže cik-cak kompozicijom volumena.

⁷¹ Pličanić, Maja; Turkušić, Elša (2012). Radničko naselje Moderne sa „kućom za neoženjene radnike“ u Varešu-prilog istraživanju arhitekture Juraja Neidhardta. Sarajevo str. 7. URL: http://www.academia.edu/1726186/Radni%C4%8Dko_naselje_Moderne_sa_ku%C4%87om_za_neo%C5%BEenjene_radnike_u_Vare%C5%A1u-prilog_istra%C5%BEivanju_polivalentne_arhitekture_Juraja_Neidhardta (2018-01-31)

⁷² Ibid, str. 7.

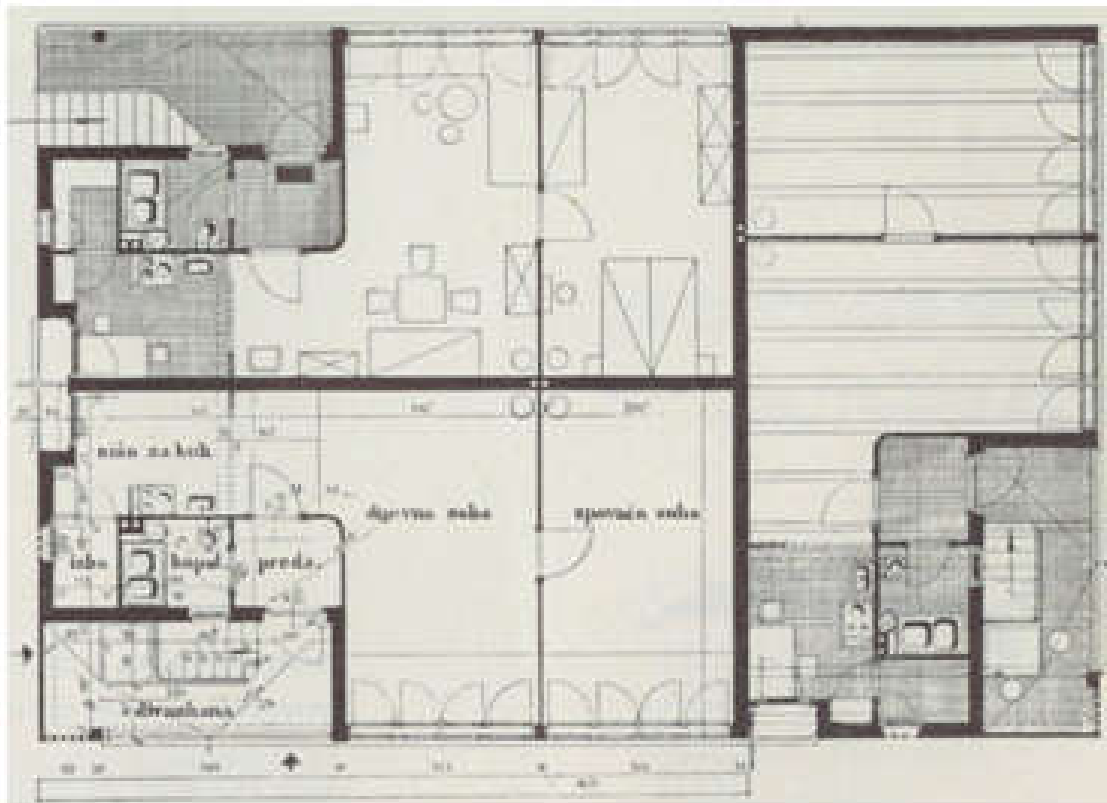
Slika 7. Radnička kuća „šestorka“ Vareš Majdan

Veoma bitno je istaknuti to da je Juraj Neidhardt, projektirajući radničke kuće, insistirao da svaki stan ima poseban ulaz, kako bi stanari mogli imati potreban mir i obiteljsku slobodu. U prizemne stanove se pristupa putem trijema, a u gornje preko formiranog jednokrakog vanjskog stepeništa koje vodi do lođe koja ujedno predstavlja i ulaz u gornje stanove.

Stanovi su vrlo jednostavni i funkcionalni. Glavni dio je jednodjelična cjelina kojom je objedinjena kuhinjska niša sa sadržajima dnevnog boravka i objedovanja, a istovremeno je riješena i vizura iz dnevnog boravka ka kuhinji. Sjedenje u dnevnom boravku je organizirano u

vidu ugaone sećije uz prozorsku traku omogućavajući pogled ka okolini i referirajući se na tradicionalni koncept organizacije sobe.⁷³

Kuhinjske niše imaju sjevernu, zapadnu ili istočnu orijentaciju, dok dnevni boravci južnu, istočnu ili zapadnu. Zasebne prostorije su prostorije za spavanje sa istočnom ili zapadnom orijentacijom, dok su uz stepenište i kuhinjsku nišu postavljeni: ulazni predprostor, kupaona i kuhinjska ostava sa prirodnom ventilacijom.⁷⁴

Slika 8. Tlocrt šestorke

⁷³ Pličanić, Maja; Turkušić, Elša (2012). Radničko naselje Moderne sa „kućom za neoženjene radnike“ u Varešu- prilog istraživanju arhitekture Juraja Neidhardta. Sarajevo: Arhitektonski fakultet str. 8 - 9. URL: http://www.academia.edu/1726186/Radni%C4%8Dko_naselje_Moderne_sa_ku%C4%87om_za_neo%C5%BEenjene_radnike_u_Vare%C5%A1u-prilog_istra%C5%BEivanju_polivalentne_arhitekture_Juraja_Neidhardta (2018-01-31)

⁷⁴ Ibid, str. 9.

Treba još spomenuti da je Juraj Neidhardt projektovao još jednu kuću za neoženjene radnike u Varešu. To je kuća za samce radnike koja je početa sa gradnjom 1948. godine, tako da ulazi u analizu ovoga rada. Međutim, njena sličnost i funkcije se mogu povezati sa prethodno urađenim projektima Juraja Neidhardta. To je trokatna zgrada za smještaj 250 radnika, koja se nalazi unutar industrijskog kompleksa u naselju Brezik uz glavnu cestu.

Za razliku od njegovih prethodnih projekata, ova zgrada ima prizemni aneks sa kuglanom i restoranom, dok je sličnost u tome što potiče socijalnu interakciju, odmaranje i rekreaciju stanara sa dvorištem i zelenilom kako bi obični čovjek mogao uživati.

Ova zgrada je jedan i od Neidhardtovih ranih projekata na kojima se veoma jasno uočavaju utjecaji Le Corbusierovih oblikovanih principa, koje Neidhart svojom senzibilnošću, na veoma originalan način, kombinira sa univerzalnim principima tradicionalnog naslijeđa: kuće na stupovima, terasa na krovu, prozorske trake, konzolna arhitektura, kubične mase sa segmentnim ljuskama. Sve kako bi se postigla potrebna duhovna pripadnost i savremena kreativnost djela.⁷⁵

Jedan od aspekata Neidhardtovih projekata se otkriva u programskoj koncepciji koja potiče socijalnu interakciju, odmaranje i rekreaciju stanara. Sobe su optimalnih dimenzija sa funkcionalnom iskorišćenošću prostora do maksimuma. Veoma je posvećena pažnja higijeni radnika, obzirom na njihov rudarski posao, razdvajajući čiste i prljave prostore, u prizemlju se nalazilo kupatilo sa garderobom za prljava odijela, te do ovoga prostora odvojeni prostori za rasonodu, kao što je kuglana, kao i solarij i terasa na trećem spratu kako bi radnici mogli uživati u ambijentu planinskog pejzaža i posebnosti arhitekture.⁷⁶

Konstrukcija zgrade je armirano-betonska. Restoran i kuglana presvođene su segmentnim ljuskama. U prizemlju gdje god je bilo moguće izgrađeni su zidovi od kamena lomljenjaka, dok su zidovi na katovima od opeke i ožbuke.

⁷⁵ Grabrijan, Dušan; Neidhardt, Juraj (1957). *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, str. 370.

⁷⁶ Pličanić, Maja; Turkušić, Elša (2012). Radničko naselje Moderne sa „kućom za neoženjene radnike“ u Varešu- prilog istraživanju arhitekture Juraja Neidhardta. Sarajevo: Arhitektonski fakultet, str. 10. URL: http://www.academia.edu/1726186/Radni%C4%8Dko_naselje_Moderne_sa_ku%C4%87om_za_neo%C5%BEenjene_radnike_u_Vare%C5%A1u-prilog_istra%C5%BEivanju_polivalentne_arhitekture_Juraja_Neidhardta (2018-01-31)

Elementi arhitektonskog naslijeđa su: razigranost meandra, kamene strukture u prizemlju koja ga diferencira od svijetlo žbukanih gornjih katova, popločano dvorište, kubične mase sa segmentnim valjkastim oblicima na krovovima, konzole i vertikalne cezure dimnjaka – to su elementi stare arhitekture transformirane u savremenom smislu.

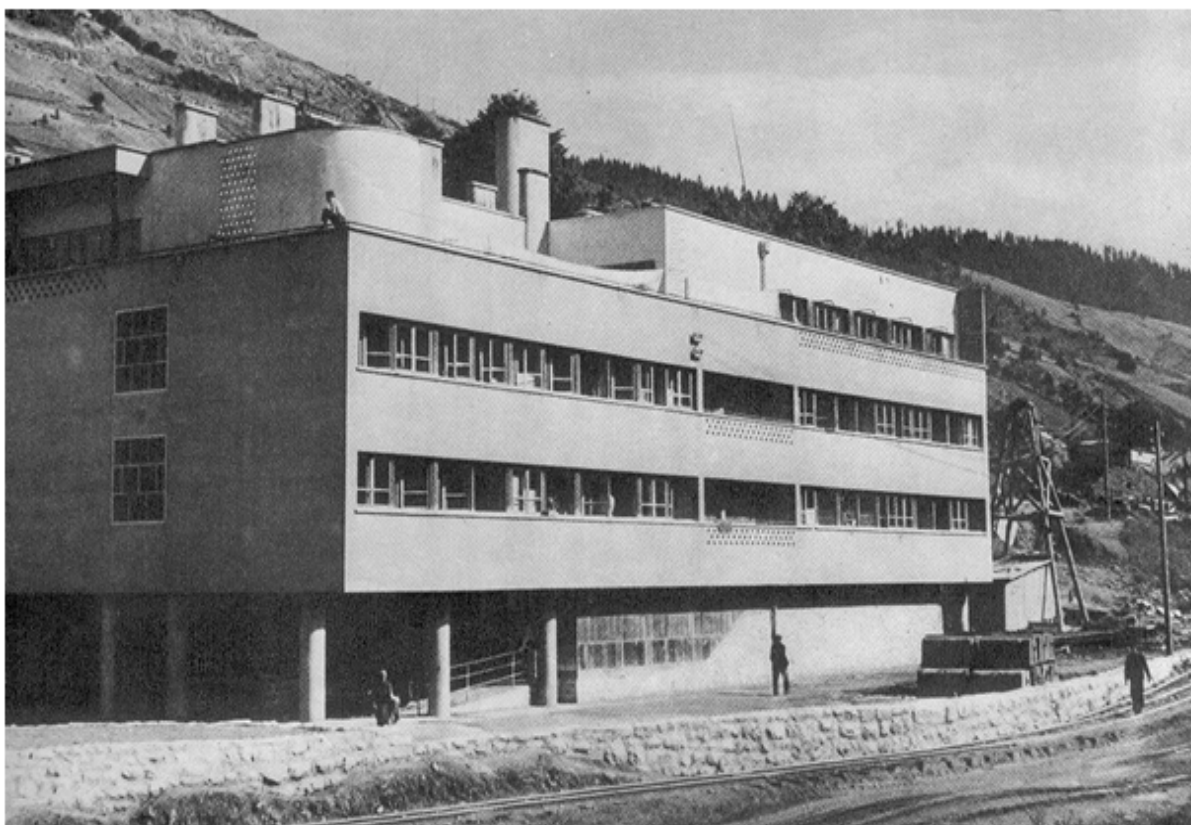
Objekat je tipološki veoma interesantan jer se radi o hotelima za samce ili „kuća za samce.“ Ovakve tipove objekta Neidhart je još izgradio u Zenici 1939. godine i u Ilijašu 1939.-1942. godine.

Veoma zanimljiv tekst kojeg donosi časopis „Naš kolektiv“ opisuje život i uslove radnika samaca u kući za samce u Varešu, pa tako spisatelj navodi:

Dragi uredniče,

„Želim i ovog puta da u ime stanara „Samačke 250“ napišem nekoliko riječi koje potenciraju i onako nezavidan položaj radnika – samaca, u kojem su se našli poslije odgovarajućih mjera na nivou preduzeća. I pored poteškoća na koje su samci naišli u pogledu regulisanja, načina društvene ishrane, još problematičnije rješenje proizilazi iz postupaka oko smještaja samaca. Sagrađene samačke nastambe pokraj igrališta u Vareš Majdanu, po ocjeni radnika ne predstavljaju sretno rješenje naspram „Samačke 250“ i preseljenja u njih. Ovakvu činjenicu stanari potkrepljuju sa nekoliko činjenica. Ove nove nastambe su tako nezgodno locirane da je veoma otežan pristup do njih. Potrebno je više vremena da bi se stiglo na radno mjesto ili zadovoljile potrebe ishrane, jer je restoran društvene ishrane dosta daleko od njih. Također ni funkcionalnost ovih nastambi u užem smislu nije uredi. Dešava se da je utrošak električne energije i do tri puta veći nego što je iznos stanarine. Osvjetljenje stanova je slabo, a kupatilo kažu samo postoji. Dok za razliku od ovih nastambi zgrada „Samačka 250“ u svakom slučaju odgovara svojoj namjeni. I lokacija i pitanje ishrane, i cjeloviti unutarnji komfor za radnike je veoma povoljan. Mada je porast stanarine uzrokovao pojedinačne odlaske radnika iz te zgrade. Ilustracije radi i daljih izlaganja navodim jedan podatak. Jedna soba u kojoj spavaju tri čovjeka ima 17 m kvadratnih. Svaki stanar jednu trećinu ove površine i ostalo što mu stoji na raspolaganju kao stanaru plaća 4200 dinara. Ako se zgrada kapacitetno iskoristi dobije se pozamašna suma, koja za nekoliko godina može pokriti vrijednost zgrade. Mada i dalje ostala ovako visoka stanarina samci su spremni, ukoliko si priušte naklonost i uvidavnost onih koji su

stali na stanovišti da se „Samačka 250“ može iskoristiti za druge važnije potrebe, i dalje ostati u njoj.“⁷⁷

Slika 9. Izgled kuće za neoženjene radnike 1960. godine

⁷⁷ Naš kolektiv (1965). Godina X, broj 83. Vareš, str. 2-3.

Danas je ovaj objekat u veoma lošem i zapuštenom stanju, ali vremenom je dobio i novu funkciju upravno – administrativnog objekta. Prenamjena objekta je rezultirala i izmjenom unutrašnjeg prostora objekta, kao i zadnje etaže tarase natkrivanjem cijelog objekta kosim krovom sa blagim nagibom. To je u potpunosti dovelo do uništenja osnovne ideje i oblikovnog koncepta objekta, koji predstavlja svjedočanstvo jednog originalnog osebnog arhitektonskog stvaralaštva u kontekstu ranih, savremenih stremljenja arhitekture za čovjeka.

7. Juraj Neidhardt i veza sa savremenom evropskom arhitekturom: planska stanogradnja i radnička naselja

Kao što je već prethodno rečeno Juraj Neidhardt kao arhitekta i sa završenim studijem arhitekture u Beču na Akademiji umjetnosti, bio je veoma zapažen student i eminentna ličnost. Uz tadašnju kulturnu klimu Beča, grada u kojem su rame uz rame stasali pokreti secesije i jedan od pionira moderne arhitekture Adolf Loos, Neidhartovo školovanje obilježio je i njemački arhitekta Peter Behrens, profesor i ravnatelj majstorske škole za arhitekturu u Beču. Diplomu o završenom studiju arhitekture Juraja Neidhardta je datirana 1. jula 1924. godine, koju su potpisale eminentne ličnosti evropske kulture devedesetih godina, među kojima je bio i Peter Behrens.⁷⁸

Prve godine nakon studija Juraj Neidhardt je proveo radeći u kraćim vremenskim periodima kod arhitekata Rudolfa Lubynskog, Janka Holjca, Viktora Kovačića u Zagrebu, te kod svog nekadašnjeg profesora Petera Behrensa u Beču od 1930. do 1932. godine, a od 1933. do 1935. godine u arhitektonskom uredu Le Corbusiera. Humani pristup arhitekturi kroz nastojanje da se njome osigura bolji život savremenom stanovniku grada svakako je najznačajnije iskustvo koje je Neidhardt ponio iz prakse kod Le Corbusiera. To je vidljivo već iz njegovih sudjelovanja na arhitektonskim natjecajima, kao što je projekat radničkog naslijeđa *Bata – Zlyn* u tadašnjoj Čehoslovačkoj, kao i na izložbama moderne arhitekture i urbanizma u organizaciji časopisa „*Cahiers d'Arts*“ 1935. u Parizu.⁷⁹

S Peterom Behrensom, Neidhardt je surađivao na projektima *sinagoge u Žilini*, *ljetnikovcu u Cronbergu*, *kuće Ring der Frauen*, *poslovne zgrade na Alexanderplatzu*, dok je u uredu Le Corbusiera radio na planovima urbanizacije Antwerpena. Stockholma, Alžira i Nemursa, zatim na teoretskim studijama *Ville Radieuse*, zgrade *Rentenanstalt* u Zurichu, projektima za aveniju Kallerman, te mnogim drugim studijama.⁸⁰

Veliki utjecaj na projekte Juraja Neidhardta je imao i njegov boravak u mladalačkim danima u Beču 1920ih godina, jer Beč se smatra jednim od uzornih primjera socijalne

⁷⁸ Karlić-Kapetanović, Jelica (1990). *Juraj Neidhardt: život i djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša, str. 9.

⁷⁹ Ibid, str. 11.

⁸⁰ Ibid, str. 38.

stanogradnje. Reprezentativnoj arhitekturi bečke stanogradnje tog perioda općenito nije bio cilj stanarima pružiti samo osjećaj da žive u pravim radničkim palačama, nego da se stanovnicima pokaže moć socijalne demokracije.

Takozvani projekat stanogradnje *Crvenog Beča*, osmišljen 1920ih godina u arhitektonskom i urbanističkom smislu često je idealiziran. No, stanogradnja za siromašne radnike u potpunosti je bila loša, i životni uvjeti za većinu stanovnika su bili loši. Godine 1919. samo mali dio radničkih stanova je imao tekuću vodu, električnu energiju i većina stanova je bila prenaseljena. Tek 1922. godine nakon izdvajanja od savezne pokrajine Donje Austrije, Beč kao samostalna pokrajina mogao stvoriti pravne i fiskalne preduvjete za program socijalne stanogradnje.

Projektanti *Crvenog Beča* razvili su samosvjesnu međunarodnu, zapaženu urbanističku formu – takozvani superblok: zatvorenu, strukturiranu rubnu izgradnju kao poveznicu većeg broja klasičnih blokova s velikim ozelenjenim unutarnjim dvorištem. Kasnih 1920ih godina stambene površine su bile oko 40 do 57 m², i u tim građevinskim kompleksima mogli su se naći kupališta, praonice rublja, dječiji vrtići, igrališta, kao i druge infrastrukture – zdravstvene službe, biblioteke, dućani i dr. Cijene stanarine svima su bile dostupne. Socijaldemokratski reformatori uz poboljšanje stambenih prilika za široke slojeve imali su na umu i opsežne zdravstvene i prosvjetne sisteme, sa brojnim dodatnim objektima škola, objektima za kulturu i sport. Svaki stan je imao predsoblje, toalet, priključke za vodu, najčešće balkon što je u usporedbi sa prethodnim radničkim stanovima bio veliki skok.⁸¹

Većina arhitekata koji su radili na ovim projektima su bili učenici Otta Wagnera, što je doprinijelo jedinstvenoj izgradnji. Pored Otta Wagnera, značajni arhitekti koji su obilježili ovaj period su Karl Krist, Rober Oerley, Hubert Cesner, Josef Hoffman i Adolf Loos (1870.-1933.), koji je koristio nove materijale, lišio arhitekturu suvišnih ukrašavanja, spojio ljepotu arhitekture sa njenom funkcionalnošću. Godine 1910. u Beču A. Loos je projektovao *kuću Steiner*. Postavke Loosove arhitekture najbolje je razradio Le Corbusier, čijim će se načelima voditi i Juraj Neidhardt u svojim arhitektonskim ostvarenjima.

⁸¹ Seis, Reinhard (2012). Stanovanje za novog čovjeka. Oris, broj 75, str. 112.

Potpuno svjestan svojih stečenih znanja i svog talenta, Juraj Neidhardt pristaje na gradnju radničkih naselja po rudarskim naseljima Bosne. Kako je prethodno lično upoznao Sarajevo i Bosnu što je u potpunosti ispunilo sva njegova očekivanja i inspirisala ga na njegove projekte koji su rađeni sa maksimalnom predanošću i ljubavi.

Bosanskohercegovački arhitekta i jedini bauhausovac na ovim prostorima, Selman Selmanagić (Srebrenica, 1905. – Berlin, 1986.)⁸² imao je slična shvatanja kao i Juraj Neidhardt u istraživanju ove specifične arhitektonske teme, gdje je ideja Bauhauusa imala veliki utjecaj na rad Juraja Neidhardta.

Bauhaus je plod dugotranih nastojanja da se u Njemačkoj na prelazu vijekova reformiše obuka primijenjenih umjetnosti; nastojanja koja počinju još 1898. godine osnivanjem Dresdner Werkstattena Karl Schmidta. Načela Bauhausove proklamacije iz 1919. godine pojavila su se već ranije u arhitektonskom programu *Arbeitsrat fuer Kunst* (Radni savjet za umjetnost) koji je objavljen krajem 1918. godine. Taut je dokazivao da novo kulturno jedinstvo može da se ostvari samo novom graditeljskom umjetnošću, u kojoj svaka zasebna disciplina doprinosi završnom obliku. Tada pisao je on: „više neće biti podjele na zanatstvo, vajarstvo i slikarstvo; sve će biti jedno:arhitektura“.⁸³

Poznati arhitekti 1920ih godina koji su djelovali u umjetničkoj grupi *Der Ring*: Hans Scharoun, Hugo Häring i Walter Gropius projektirali su zgrade u zapadnom dijelu Berlina kojeg nazivaju *Ring – Siedlung*. Zgrade su izvedene sistemom poprečnih zidova, s ravnim krovom, i stanovima pretežno orijentiranim prema jugu. Zgradama se pristupa preko pješačkih i manje prometnih puteva. Međusobno su odijeljene zelenim pojasom, čime je postignut, ne samo princip stanovanja u zelenilu, već i hvalevrijedna simbioza stanovanja i arhitekture. Stanovi su i prema današnjim standardima dobro osvjetljeni, provjetreni, osunčani i funkcionalno podijeljeni, te iznadprosječno opremljeni (kupaonice, centralno grijanje, opskrba toplom vodom i sl.).

⁸² Selman Selmanagić rođen je u Srebrenici 25. 4. 1905. godine u veoma uglednoj i visokoobrazovanoj porodici. Na velikom obiteljskom imanju nedaleko od Srebrenice Selman Selmanagić je proveo svoje djetinjstvo. To su bile godine austrougaska uprave u Bosni i Hercegovini, obilježen susretom a la turca i a la franga, što će bitno obilježiti Selmanov svjetonazor i obrazovanje. Selman Selmanagić je diplomirao na Bauhausu 1932. Godine. Detaljnije u: Abadžić Hodžić, Aida (2015). *Bauhaus u životu i djelu Selmana Selmanagića i tradicija Bauhauusa: arhitektura izvan četiri zida*. Sarajevo: Akademija Likovnih umjetnosti; Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, str. 126.

⁸³ Frampton, Kenneth (2004). *Moderna arhitektura: kritička istorija*. Beograd: Orion art, str.

Izgrađene su u razdoblju od 1928. - 1931. god. Sve su ovo bila istraživanja i iskustva evropske stambene arhitekture modernizma koje je Neidhart mogao upoznati i usvojiti prije dolaska u Bosnu i Hercegovinu.

Ove principe humanog oblikovanja, u okviru njemačke arhitekture modernizma, izravno je mogao usvojiti i dalje razvijati Selman Selmanagić, još kao student Bauhauusa. Kako je često isticao Selman Selmanagić, najvažnije što je naučio, a što je bilo u duhu Meyerove reforme nastavnog procesa, bilo je „oblikovanje za mase, ne osnovi svakodnevnih potreba ljudi“, što se najbolje može vidjeti na projektovanju namještaja gdje objašnjava da se u svakoj fazi oblikovanja moraju kretati od ideje ka cjelini, od stvarnih potreba korisnika i funkcija predmeta, a ne od oblikovnih detalja.

Kada je usvojio ovaj temeljni princip pri oblikovanju, tada se mogao suočiti s različitim zadacima koje je u budućnosti i obavljao: izgradnja stambenih objekata, urbanistička projektiranja, nacrti tvorničkih i sportskih i zdravstvenih objekata, projektiranje izložbenih hala, dizajnom namještaja i sl. Metoda oblikovanja mu je uvijek bila ista i polazila od potreba ciljanih korisnika, bez obzira da li se radilo o oblikovanju pepeljare ili kuće, kako je to slikovito rekao podsjećajući se na riječi Gropiusa da „onaj ko zna projektirati jednu stolicu, taj zna projektirati i kuću“.

Mnogo godina kasnije potreba ljudi i promišljanja arhitekture izvan četiri zida, potvrđuje i Selmanagićeva inzistiranje da se u projektu grada *Schwedta* 1960. godine ne odustaje od realizacije lijepog, velikog gradskog bazena i brojnih zelenih površina koje bi uljepšale svakodnevnicu stanovnika i podigli kvalitetu življenja. U tome se također ogledalo razumijevanje načela Bauhaus, čije se djelovanje nije svodilo tek na čin izgradnje kuće, nego i na šire razumijevanje tog pojma kao „pretvaranje kuće u dom“.⁸⁴

Obojica arhitekata su nastojali da svojim arhitektonskim ostvarenjima stvore jedan ugodan ambijent za radničku populaciju i njihove porodice, te da stvore život u zajednicama. Kao i Neidhardtovo radničko naselje i projekti Selmana Selmanagića su imali prostore planirane

⁸⁴Abadžić Hodžić, Aida (2016). Selman Selmanagić i tradicija Bauhauusa: koncept „arhitekture izvan četiri zida“. Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga 4. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, str. 187.

za sportske aktivnosti, slobodno vrijeme, ali i sve potrebne elemente i sadržaje za komforan život jedne zajednice.

7.1. Selman Selmanagić i radničko naselje Junkers: model timskog i analitičkog planiranja

Kao student Bauhausa u toku petog semestra, a u okviru seminara urbanizam kod profesora L. Hilberseimera, oformio se Studentski kolektiv od sedam članova od kojih su šestoro bili članovi Komunističke partije. To su bili studenti: Waldemar Adler, Isaak Butkow, Wilhelm Jacob Hess, Hilde Reiss, Selman Selmanagić, Jaschek Weinfeld i Wils Ebert. Zajedno sa profesorom ovi studenti tokom 1932. Sudjelovali su u planiranju projekta *naselja za radnike tvornice aviona Junkers u Dessauu*, koji je bio utopijski ali i najambiciozniji timski rad koji je proveo Odjel za arhitekturu, a koji je na stanovit način oživio duh Mayerovog vremena i predstavljao alternativu visoko estetiziranom karakteru podučavanja arhitekture na seminarima Mies van der Rohea.

Prema riječima Selmana Selmanagića u to vrijeme on i njegove kolege iz Studentskog kolektiva bili su fascinirani radom i metodama sovjetske arhitekture, a osobito planskom ekonomijom i programom moskovskih Visokih umjetničko-tehničkih radionica iz 1920., na kojima su predavala ključna imena ruske avangarde.

Naselje je bilo planirano za 20 000 stanovnika i njegovoj realizaciji prethodila je iscrpna znanstvena analiza, a koja je uz proučavanje tehničkih, ekonomskih i ekoloških parametara te planiranih troškova realizaciji održavanja uključivala i detaljnu sociokulturnu analizu životnih navika stanovnika, sve to kako bi se u realizaciji ovog planskog naselja zamišljenog kao život u zajednici odgovaralo svim potrebama njegovih korisnika.

Planirano *radničko naselje u Dessauu* bilo je orijentirano u smjeru zapad – istok i planirano u četiri stambene cjeline za po 5000 stanovnika, a u središtu cjelokupnog kompleksa bili su prostori planirani za sportske aktivnosti, slobodno vrijeme i zajednička druženja, dok je istovremeno sadržavalo sve potrebne sadržaje za život jedne zajednice. Selman Selmanagić u ovom projektu je bio zadužen za projekt bolničkog kompleksa s 300 ležajeva.

7.2. Naselje Törten i zgrade s balkonskim prilazom

Još kao student Bauhausa, Selmanagić je učestvovao u još jednom projektu sličnom ovome, odnosno susreo se sa zadatkom planiranja ekonomične, masovne stanogradnje, na pet stambenih jedinica s balkonima u *naselju Törten*, u predgrađu Dessaua, koje je H. Meyer projektirao 1929./1930. sa svojim studentima sa Odsjeka za arhitekturu kao proširenje postojećeg Gropiusova projekta tog naselja, došlo se do tehnički i funkcionalno vrlo uspješnog rješenja za spomenuti zadatak jer je sve u gradnji i opremanju stanova u potpunosti bilo usaglašeno s idejom oblikovanja „za običnog čovjeka“.⁸⁵

Sprovedena su formulirana načela kako zgrada treba biti oblikovana i prilagođena životnim procesima, tako su uzeti u obzir sunčeva svjetlost koja će biti prilagođena različitim vremenima i godišnjim dobima, te korištenje osobnog vrta.

Kompleks Bauhausa u Dessauu i *naselju Törten* Valtera Gropiusa predstavljaju dvije faze njegovog postepenog usvajanja Nove Objektivnosti⁸⁶. Plan Tortena, nalik „šinama“, odraz je ne samo standardizacije montažnih građevinskih elemenata, već i linearnog procesa montažne gradnje pomoću pokretne dizalice, dok je Bauhaus u Dessauu još uvijek samo formalistička kompozicija asimetričnih elemenata.⁸⁷

⁸⁵ Abadžić Hodžić, Aida (2016). Selman Selmanagić i tradicija Bauhausa: koncept „arhitekture izvan četiri zida“. Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga 4. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, str. 190.

⁸⁶ Pojava Nove Objektivnosti u Njemačkoj je povezana sa ostvarenjem urgentnog stambenog prostora u Vajmarskoj republici, što je započelo stabilizacijom Rentermarke u decembru 1923. godine. Te godine Oto Haesler, pionir Zeilenbau-a (izgradnja kuća u nizu) završava svoje naselje Italianischer Garten u Celeru kod Hanovera. Tu modernističku formulu sa ravnim krovovima i višebojnim fasadama koristi Ernst Maj kao model prvih stambenih jedinica koje će izgraditi u Frankfurtu 1925, godine. Detaljnije pogledati u: Frampton, Kenneth (2004). *Moderna arhitektura: kritička istorija*. Beograd: Orion art, str. 136.

⁸⁷ Frampton, Kenneth (2004). *Moderna arhitektura: kritička istorija*. Beograd: Orion art, str. 138.

Slika 10. Naselje Törten danas – zgrade s balkonskim prilazom

7.3. Weissenhof Siedlung – stanovanje po mjeri čovjeka

Smješten na jednom od mnogobrojnih brežuljaka koji formiraju grad, *Weissenhof Siedlung* je mjesto koje zaslužuje puno poštovanje dokazujući jasnu viziju humanizma u stanovanju koje je imala moderna. Pokrenut od strane *Deutsche Werkbunda*, njemačke organizacije koja je udruživala umjetnike, dizajnere i arhitekte, projekt je za cilj imao ponuditi „stan modernog doba“: pojeftinjenje gradnje stanova i života u njima, pojednostavljenja domaćinstva i poboljšanje uvjeta života što se trebalo potići sa korištenjem novih materijala, novih procesa i tehnologija.⁸⁸

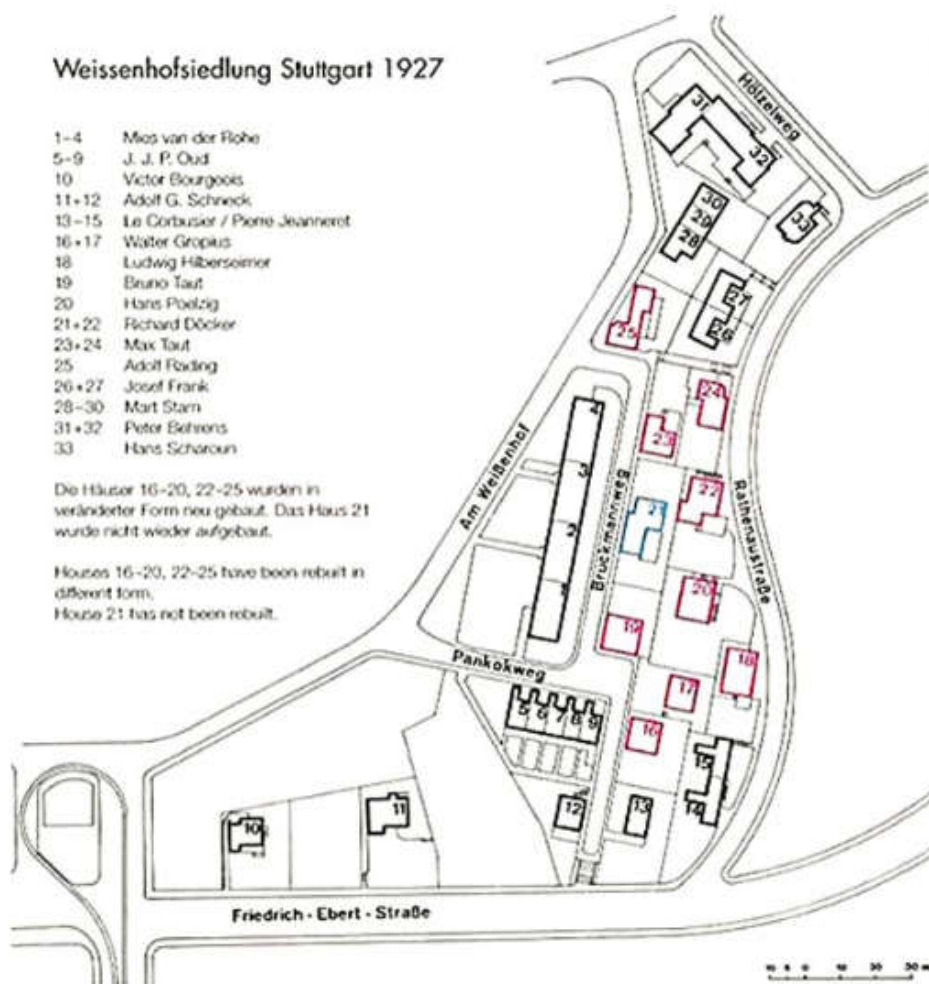
⁸⁸ Tomljanović, Petra (2012). Weissenhof Siedlung – vjera u stanovanje po mjeri čovjeka. Pogledaj. to URL: <https://pogledaj.to/arhitektura/weissenhof-siedlung-vjera-u-stanovanje-po-mjeri-covjeka/> (2019-06-21)

Mies van der Rohe je izabran za voditelja projekta, a on dalje bira svoje modernističke saradnike: Le Corbusiera, Adolfa Radinga, Maxa Tauta, Petera Behrensa, Hansa Scharouna, Waltera Gropiusa, Ludwiga Hilberseimera, Adolfa Gustava Schnecka.⁸⁹

Arhitekti postupno formiraju 21 zgradu, koje ukupno sadržavaju 63 stana. Projektirane su uglavnom dvojne kuće sa oko 100 metara kvadratnih. Kriterij im je bio okućnica, prostrana dnevna soba i zasebna kuhinja. Čistoća izraza i jednostavna geometrija ono je što najbolje opisuje naselje. Zajedničke odlike su: jednostavna fasada, ravni krovovi u funkciji terase, ostakljene trake prozora i bjelina kuće.

Weissenhof Siedlung daje odgovore na to kako stvoriti humaniji prostor za stanovanje, kako inteligentno iskoristiti zadani prostor, te kako omogućiti što višu kvalitetu života korisnika bez astronomske troškova, tako ga možemo poistovijetiti i sa projektima planske gradnje Juraja Neidhardta jer se i on svojim projektima zalagao za humaniji i što ugodniji prostor za običnog radničkog čovjeka.

⁸⁹ Tomljanović, Petra (2012). Weissenhof Siedlung – vjera u stanovanje po mjeri čovjeka. Pogledaj. to URL: <https://pogledaj.to/arhitektura/weissenhof-siedlung-vjera-u-stanovanje-po-mjeri-covjeka/> (2019-06-21)

Slika 11. Tloct naselja Weissenhof Siedlung

7.4. Planska gradnja u regionu

Uporedo sa planskom gradnjom na području Bosne i Hercegovine, podizana su industrijska naselja i u regionu, posebno se može izdvojiti na području Hrvatske.

Na području Hrvatske u razdoblju moderne, tokom desetak godina nastala su četiri savremena „industrijska grada“, funkcionalističkih koncepata i avangardne arhitekture. Svi su primjeri investicijski i projektantski vezani za inostrane države, pa ih je bitno vrednovati u širem europskom komparativnom kontekstu arhitekture i urbanizma 30ih godina.

Bata - Ville ili *Batino naselje kod Vukovara*, je kompleks stambenih objekata koji su građeni za potrebe radnika i rukovodećih struktura tvornice „Bata“, i po funkcionalnosti i estetskim odlikama najviše podsjeća na radnička naselja Juraja Neidharta i Le Corbusierovom idejom.⁹⁰

Projekat datira iz 1931. godine, a autori su arhitekti František Lydie Gahura, Vladimir Karfik i Antonio Vitek. Naseljem dominira ideja funkcionalnih zona: proizvodno – industrijska, društveno – rekreacijska i stambeni dio koncipiran u matrici „vrtnog grada“. Bile su izvedene 122 jednospratne stambene kuće sa po četiri, dva i jednim stanom. Stambene kuće bile su s ravnim krovom, izvedene od neožbukane fugirane opeke s istaknutim bijelim betonskim gredama.⁹¹

Od društvenih sadržaja u naselju su realizirana: osnovna i srednja škola, samački hotel, kino, društveni dom, stadion, čak i sportski aerodrom. Naselje je radnicima nudilo sav potreban komfor. Objekti su imali zasebne sobe za spavanje, dnevni boravak, kuhinja. Svaki od stanova imao je svoje zasebno kupatilo.

Pored *Batta- ville* u Hrvatskoj izgrađena su nešto kasnije još tri manja industrijska naselja u dijelu koje je tada pripadalo Italiji: *San Pietro* (danas Uble) na Lastovu izgrađeno 1933. – 1936., *Arsia* (danas Raša) u Istri 1936. – 1937. godine, i *Pozzo Littorio* (danas Podlabin) u Istri,

⁹⁰ Karač, Zlatko. (2010.). Planirani novoutemeljeni industrijski gradovi u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova Borovo – Uble – Raša – Podlabin / Newly Established Planned Company Towns in Croatia between the World Wars: Borovo – Uble – Raša – Podlabin. IV. Međunarodna konferencija o industrijskoj baštini – Zbornik sažetaka / 4th International Conference on Industrial Heritage - Collection of Summaries. Rijeka: Pro Torpedo, str. 2.

⁹¹ Ibid, str, 3.-4.

realiziran 1940. – 1942. godine. Ova naselja nastala u Hrvatskoj imaju vrijednost modernih „idealnih gradova“ koje treba uklopiti u europski kontekst vremena i stila.

7.5. Važnost socio – ekonomskih parametara u projektima dvojice suvremenika Juraja Neidhardta i Selmana Selmanagića

Oba arhitekta se bave izučavanjem i analizom tehničkih, ekonomskih, ekoloških i socijalnih parametara, te analizom životnih navika stanovnika kojima su namijenjene stambene jedinice kako bi život u naseljima koja su projektovana odgovarala potrebama njihovih korisnika.

Projekti Juraja Neidhardta za radnička naselja su smatrani najhumanijim projektantskim zadatkom. Time mu je iskazana šansa da svoje bogato znanje i talenat iskaže u arhitekturi za običnog radničkog čovjeka, gdje je stvorio novi stambeni koncept za naša područja. Neidhardt je nastojao da pronikne u psihologiju radnika koji je trebao da bude budući stanar, gdje bi mu život bio humaniji i dostojan čovjeka.

Neidhardt je sve projekte radio prethodno proučavajući bitne elemente koji su potrebni za normalno funkcionisanje stanara kojima je namijenjena stambena jedinica. Tako se vodi svim potrebama normalnog čovjeka kao što su bolnica, škola, prostorije za društveni život, sakralni objekti i svi drugi elementi. Dakle nastojao je da projektuje kuće po mjeri čovjeka. Da ispoštuje kult komšiluka, da stvori lokalnu arhitekturu, odnosno sve ono što je blisko lokalnom čovjeku.

Kao i Neidhardt i Selmanagić je prvobitno istraživao i analizirao ekonomske, socijalne i ekološke elemente koji su bili potrebni za stvaranje i planiranje njegovih projekata, kako bi život u arhitektonskim ostvarenjima bio odgovarajući potrebama njegovih korisnika. Kako on sam kaže, do novih ideja ne dolazi se uspoređivanjem starih uzora, već kroz nastojanje da se razumiju potrebe i navike korisnika. Uzori su dostupni, vidljivi, ali Bauhaus je želio, kako je to istakao

Paul Klee, ono nevidljivo – životne procese – učiniti vidljivim. Upravo je proučavanje životnih procesa činilo središnje mjesto pedagogije Bauhauusa.⁹²

Profesor Hilberseimer ostavio je nesumnjivo značajan utjecaj na Selmanagića u razumijevanju socijalne uloge arhitekture i potrebi usmjerenosti prema željama i potrebama korisnika. Iako je već Meyer uveo tzv. „analitičko-znanstveni pristup“ arhitekturi u kojemu se, pri projektovanju jednog stambenog objekta vodilo računa o dnevnim aktivnostima ukućana, stepenu osunčanosti, relaciji s okolinom, prosječnim godišnjim temperaturama i slično i mada je već Meyer definirao modernost arhitekture ne kroz njene formalne već kroz socijalne, tehnološke, ekonomske i psihološke parametre.

Uz otvorenost prema istraživanju novih oblikovnih principa, usmjerenih potrebama korisnika, Selmanagićev boravak u Bauhausu odredio je njegov životni svjetonazor i političko opredjeljenje.

Jedan od Selmanagićevih kasnijih studenata Lothar Neumann, istaknuo je u svojim sjećanjima na rad u klasi prof. Selmanagića da je najvažnija karakteristika Selmanagićevog pristupa arhitekturi bila usmjerenost na korisnika, njihove životne potrebe, životne navike i zadovoljavanje i usklađivanje individualne i socijalne uloge arhitekture.

⁹² Abadžić Hodžić, Aida (2014). Selman Selmanagić i Bauhaus: bosanskohercegovačka umjetnost i europska avangarda. Godišnjak BZK „Preporod“, godina XIV, Sarajevo, str. 480.

7.6. Sličnosti projekata Selmana Selmanagića sa projektima radničkih naselja Juraja Neidhardta

Zajedno s profesorom Hilberseimerom, Selmanagić je s nekolicinom studenta sudjelovao tokom 1932. godine u planiranju projekta naselja za radnike *tvornice Junkers u Dessauu*, koji nije ostvaren. Iako je bio utopijski i ostvariv jedino u socijalističkom društvu, to je bio timski rad koji je proveo Odjel za arhitekturu. Naselje je bilo planirano za 20 000 stanovnika i njegovoj realizaciji prethodila je iscrpna znanstvena analiza koja je uključivala, uz proučavanje tehničkih, ekonomskih i ekoloških parametara te planiranih troškova i realizacije i održavanja, i detaljnu socio-kulturnu analizu životnih navika stanovnika, kako bi se u ralizaciji ovog planskog naselja zamišljenog kao život u zajednici odgovaralo svim potrebama njegovih korisnika.⁹³ Ovaj projekt i iskustvo bit će veoma značajno za kasnije Selmanagićeve projekte.

Ovaj neostvoreni projekat može se dovesti u vezu sa radničkim naseljima Juraja Neidhardta gdje možemo naći sličnosti u arhitektonskim ali i drugim parametrima, kojima su se vodili ova dva arhitekta. Međutim jedan od glavnih ciljeva i sličnosti u njihovim ostvarenjima jeste zadovoljenje potreba korisnika kojima su namijenjene ove stambene jedinice. Juraj Neidhardt je postigao taj cilj kako u radničkim naseljima u Varešu, tako i u drugim rudarskim i industrijskim naseljima u Bosni i Hercegovini.

U oba projekta su bila nastojanja da se stvori jedan ugodan ambijent za radničke porodice, te su u oba projekta bili planirani prostori za sportske aktivnosti, slobodno vrijeme i zajednička druženja ali i nastojanja da se ispoštuje privatnost pojedinca.

Kao što je već prethodno spomenuto, student Bauhauusa Selman Selmanagić je učestvovao u još jednom projektu sličnom ovome, a to je planiranje stambenih jedinica u *naselju Törten*, gdje je cilj bio da se po vrlo pristupačnoj najamnoj cijeni osiguraju sve potrebne

⁹³ Abadžić Hodžić, Aida. (2014). *Selman Selmanagić i Bauhaus*. Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, str.74-75.

preduvjete za život četveročlane porodice sa kuhinjom i kupaonicom, kao i da se postigne oblikovanje stambenog prostora po mjeri „običnog čovjeka“.⁹⁴

I Neidhardt i Selmanagić su nastojali da proniknu u psihologiju običnog/radničkog čovjeka kako bi što bolje odgovorili izazovima i suvremenim potrebama radnika, al također imajući u vidu i viziju prosperiteta u budućnosti. Selmanagić je poznao socijalne elemente dizajna i u arhitekturi i u dizajniranju namještaja, tako da je uvijek u središtu bio krajnji korisnik.

U njihovim projektima vidljivo je i moderno shvatanje, naročito u korištenju novih, odnosno savremenih materijala, ali i uklapanjem i tradicionalnih elemenata jer obojica su imali usađene tradicionalne vrijednosti, tako da nije samo bilo bitno izgraditi kuću, nego stvoriti od kuće dom.

Neidhardt je bio u prilici, s obzirom na djelovanje u Bosni, oslanjati se u razvijanju moderne arhitektonske misli, i na pozitivno naslijeđe lokalne arhitektonske tradicije ponajprije osmanske kulture stanovanja, dok je Selman Selmanagić, djelujući na izvorima evropske arhitektonske avangarde, bio po snažnijim utjecajem funkcionalizma i oblikovnog purizma. Ipak, kult vode i zelenila koji je baštiniio iz djetinjstva i koji je prepoznao kao način oplemenjivanja kulture stanovanja, nastojao je primijeniti na svojim kasnijim projektima, kao što je to bio (nerealizirani) projekat za *grad Schwedt* (1959/60).

⁹⁴ Abadžić Hodžić, Aida (2016). Selman Selmanagić i tradicija Bauhauasa: koncept „arhitekture izvan četiri zida“. Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga 4. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, str. 187. str.190.

8. Trenutno stanje radničkih naselja u Varešu

Radničko naselje u Vareš Majdanu je jedno od rijetkih naselja u Bosni i Hercegovini koje je izgrađeno u duhu modernizma prema projektu Juraja Neidhardta. Kao što je već napomenuto u prethodnom tekstu, ovo naselje se sastoji od sedam stambenih jedinica koje su bile namijenjena za smještaj radnika tadašnje željezare. Ovo naselje je 2013. godine proglašeno nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Danas nakon više od pola stoljeća od kada je započela modernizacija Vareš Majdana, ovo naselje predstavlja mikrorejon koje se doživljava kao ozelenjena oaza pored guste gradske strukture. Organska povezanost sa okolinom je očuvana kao i odnos grada smještenog u uskoj dolini spram njegove topografije.

Nažalost u skorijim ratnim dešavanjima 90ih godina tri objekta su devastirana, ali ni ostali objekti nisu baš sačuvani u izvornom stanju, sa nekim intervencijama koje su vršili stanari ovih stambenih jedinica. Stanovnici su objekte prilagođavali svojim ukusima, a stambeni fond se nije brinuo o njima. Danas ansambl ovih kuća ni na koji način nije zaštićen, niti je valoriziran u smislu naslijeđa moderne ili industrijske baštine.

Intervencije se očituju u izmjenama oblika prozora i vrata, te zaziđivanjem ili otvaranjem novih, izmjeni pokrova, zatavaranjem lođa i trijemova na različite načine, parcijalna i neujednačena koloristička obrada. Sami objekti nisu dograđivani ili nadograđivani, ali se pregrađuju ozelenjene površine stvarajući tako privatne vrtove. Sve ovo dovodi do narušavanja oblikovnog jedinstva i vizuelnog identiteta naselja.⁹⁵

⁹⁵ Pličanić, Maja; Turkušić, Elša (2012). Radničko naselje Moderne sa „kućom za neoženjene radnike“ u Varešu- prilog istraživanju arhitekture Juraja Neidhardta, Sarajevo:Arhitektonski fakultet, str. 9. URL: http://www.academia.edu/1726186/Radni%C4%8Dko_naselje_Moderne_sa_ku%C4%87om_za_neo%C5%BEenjene_radnike_u_Vare%C5%A1u-prilog_istra%C5%BEivanju_polivalentne_arhitekture_Juraja_Neidhardta (2018-01-31)

Mještani ovog naselja, odnosno stanari ovih kuća ne znaju ništa o tome da je naselje proglašeno nacionalnim spomenikom. Stanari su najčešće stanove u ovim kućama dobili od rudnika ili drugog preduzeća u kojem su radili. Međutim stanari ovih naselja su jako zadovoljni svojim stanovima i kvalitetnom izgradnjom objekata, jer ovaj ambijent u kojem su izgrađeni doživljavaju kao jako ugodan i vrlo human za porodični život.

Slika 12. Izgled radničke kuće danas u Vareš Majdanu

Slika 13. Radničko naselje Vareš Majdan danas

9. ZAKLJUČAK

Vareš, koji je danas devastirani industrijski kompleks predstavljao je jedan od najznačajnijih centara bosanskohercegovačke željezne industrije od svoga postanka. Kako je razvijan, od osmanskog perioda, preko austrougarskog pa sve do modernog doba značajno je razvijan na kulturnom, ekonomskom i političkom planu.

Dolaskom austrougarske monarhije u Bosnu i Hercegovinu, pa samim time i u gradić Vareš započeo je ubrzani industrijski razvoj, pa tako je počeo i novi, zapadnoevropski tip urbanizacije. Pored drugih manjih gradova kao što su Ilijaš, Olovo, Breza i Vareš se smatrao jednim od centara željezne industrije u Bosni i Hercegovini, pa je počelo i njegovo uzdizanje kako na privrednom planu, tako se počela i mijenjati slika grada.

Vareš dobiva modernu urbanu strukturu kao što su pošta, telefon, izgradnja lokalnih puteva, vodovoda i svega onoga što bi jedan moderno uređen grad trebao da ima, tako i stanogradnja predstavlja jednu od najvažnijih komponenti socijalnog i ekonomskog razvitka društva, organizacije i uređenja prostora te podizanja životnog standarda stanovništva.

Pregledom stanogradnje na području Vareša, od austrougarskog perioda pa do pojave radničkih kuća nastojalo se na konkretnim primjerima pokazati rješavanje pitanja stambenih potreba radničke populacije.

Analiziran je cjelokupan opus arhitekta Juraja Neidhardta i njegovi projekti radničkih naselja na području Vareša, gdje se on jedini bavio tom temom na području Bosne i Hercegovine, te su također razmatrani i analizirani primjeri koji su planirani i realizirani u Evropi u datom periodu, koji se mogu poistovijetiti sa projektima Juraja Neidhardta.

Kuće koje je on projektovao imale su sasvim nove standarde za prilike u Bosni i Hercegovini. To su bile kuće u kojima je život tradicionalnog čovjeka bio humaniji, što je bila Neidhartova glavna preokupacija u njegovom stvaralačkom dobu.

U svojim studijskim istraživanjima razvoj radničkih naselja na prostoru Vareša, Neidhardt je ponudio dom budućim rudarskim radnicima, gdje razvija tri tipa zgrada sa po dva,

četiri i šest stanova, koji su veoma jednostavni i funkcionalni i poštuju privatnost radničkih porodica kao i poštovanje kulta komšiluka.

Izgradnja kvalitetnih radničkih naselja doprinosi socijalnoj integraciji korisnika, te sprečavanja boravka u neadekvatnim uslovima, izgradnja zdravog i prosperitetnog društva, kao i očuvanje prostora.

Veoma je bitno napomenuti i sličnost Neidhardtovih projekata sa projektima još jednog značajnog bosanskohercegovačkog arhitekta Selmana Selmanagića, koji je značajan u savremenoj evropskoj kulturi. Duh Bauhausa koji je trajno obilježio Selmanagićev rad stavio je prvenstveno naglasak na rad u zajednici i usklađivanje potreba pojedinca i zajednice.

Njegov rad „za potrebe naroda“ najjasnije se ističe na projektu radničkog naselja *Junkers u Dessauu*, gdje je bilo zamišljeno plansko naselje kao život u zajednici, koji bi odgovarao potrebama korisnika, kao i saradnja na projektu *naselju Törten* u Dessauu.

I Neidhardt i Selmanagić su nastojali da proniknu u psihologiju radnika, čime im je iskazana šansa da svojim projektima stvore novi stambeni koncept gdje bi život radnika bio humaniji i dostojan čovjeka.

Radnička naselja u Vareš Majdanu i danas se sastoje od sedam stambenih jedinica, ali su u posljednjim ratnim dešavanjima tri objekta devastirana. U preostalima su smješteni stanari koji su stanove dobili od rudnika ili nekog drugog preduzeća, u kojima su radili. Ali stanari nisu upućeni od strane nadležnih, niti su dobili neka obavještenja da je ovo radničko naselje na popisu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Iako je ovo radničko naselje 2013. godine proglašeno nacionalnim spomenikom, jako su vidljive intervencije na objektima što dovodi do vizuelnog narušavanja identiteta naselja. Tako da ove nastambe nisu ni na koji način zaštićene a ni valorizirane u smislu naslijeđa moderne ili industrijske baštine.

10. LITERATURA:

Primarna:

- Abadžić Hodžić, Aida (2014). *Selman Selmanagić i Bauhaus*. Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića
- Abadžić Hodžić, Aida (2015). *Bauhaus u životu i djelu Selmana Selmanagić i tradicija Bauhauusa: arhitektura izvan četiri zida*. Sarajevo: Akademija Likovnih umjetnosti; Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića
- Frampton, Kenneth (2004). *Moderna arhitektura: kritička istorija*. Beograd: Orion art
- Grabrijan, Dušan; Neidhardt, Juraj (1957). *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije
- Hadžibegović, Ilijas (1991). *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Oslobođenje public
- Kadić, Emir (2010). *Arhitekt Reuf Kadić i počeci moderne arhitekture u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Emir Kadić
- Karlić-Kapetanović, Jelica (1990). *Juraj Neidhardt: život i djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša
- Kreševljaković, Hamdija (1943). *Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891*. Zagreb: Hrvatski Zemaljski muzej

- Kruševac, Todor (1960). *Sarajevo pod austrougarskom upravom od 1878 – 1918*. Sarajevo: Muzej grada
- Krzović, Ibrahim (1987). *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878. – 1918*. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine
- Krzović, Ibrahim (2004). *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo - Publishing
- Kurto, Nedžad (1968). *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Svjetlost
- Spasojević, Borislav (1988). *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*. Sarajevo: Svjetlost

Sekundarna:

Tekstovi i članci:

- Abadžić Hodžić, Aida (2016). Selman Selmanagić i tradicija Bauhauasa: koncept „arhitekture izvan četiri zida“. Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Knjiga 4, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu
- Abadžić Hodžić Aida; Mlikota, Antonija (2014). Selman Selmanagić – „balkanski Le Corbusier“. *Ars Adriatica*, broj 4.
- Dino Kovačić (2015). Arhitektura bosanskog sloga. Tristotrojka. Časopis arhitektura, dizajn, umjetnost, broj 4, godina 2. Sarajevo: Asocijacija studenata arhitekture
- Dizdar, Gorčin (2008). Secesija i bosanski slog – bosanski stil u arhitekturu. Sarajevo: Fondacija Mak Dizdar

- Džananović Mirza (2018). *Pogled u budućnost – Juraj Neidhardt i vizija urbanističkog razvoja Zenica*. Zbornik radova 7. međunarodnog naučno-stručnog skupa: Obrazovanje, jezik, kultura: tendencije i izazovi. Zenica
- Gudelj, Jasenka (2009). Interdisciplinarni pristup gradu: Sarajevo i pamćenje. Kvartal VI-3/4. Sarajevo
- Hauptmann, Ferdo (1961). Kombinacije oko državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine na početku Prvog svjetskog rata, Sarajevo
- Ivanković, Željko (2004). Vareš u Austrougarsko doba. Bobovac, BROJ 119. Vareš: Općina Vareš
- Kamberović, Husnija (2007). Karakteristike društva u BiH neposredno nakon drugog svjetskog rata. Zbornik naučnog skupa BiH prije i nakon ZAVNOBIH-A. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH
- Karač, Zlatko. (2010.). Planirani novoutemeljeni industrijski gradovi u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova Borovo – Uble – Raša – Podlabin / Newly Established Planned Company Towns in Croatia between the World Wars: Borovo – Uble – Raša – Podlabin. IV. Međunarodna konferencija o industrijskoj baštini – Zbornik sažetaka / 4th International Conference on Industrial Heritage - Collection of Summaries. Rijeka: Pro Torpedo
- Katastar opštine Vareš
- Križić Roban Sandra (2012). Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata. Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura, politika 1950.- 1974. Zagreb: Muzej Suvremene umjetnosti

- Krzović, Ibrahim (2016). Nagovještaj bosanskog sloga – prihvatanje neprihvatljivog. Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro – Ugarske u Bosni i Hercegovini: Radovi sa simpozija 22. novembra 2016. godine u Sarajevu. Sarajevo: Nacionalni komitet ICOMS U Bosni i Hercegovini
- Pličanić, Maja (2011). Industrijsko naslijeđe općine Vareš kao potencijal regionalnog razvoja. Bobovac, 120 godina industrije u Varešu: zbornik s izlaganja s okruglog stola 29.09.2011. godine. Godina XVII, BROJ 202. Vareš: Općina Vareš
- Pličanić, Maja; Turkušić, Elša (2012). Radničko naselje Moderne sa „kućom za neoženjene radnike“ u Varešu- prilog istraživanju arhitekture Juraja Neidhardta. Sarajevo: Arhitektonski fakultet
- Prelog, Petar (2016). Udruženje umjetnika Zemlja (1929. – 1935) i umjetničko umrežavanje. Život – časopis za savremena likovna zbivanja, BROJ 99. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti
- Premerl, Tomislav (2000). Moderna arhitektura kao nezavršeni i trajni povijesni process. Radovi leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, knj. 9. Zagreb
- Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini: radovi sa Simpozija 22. novembra 2014. u Sarajevu. Sarajevo: Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, 2016.
- Seis, Reinhard (2012). Stanovanje za novog čovjeka. Oris, broj 75
- Tomljanović, Petra (2012). Weisenhof Siedlung – vjera u stanovane po mjeri čovjeka. Pogledaj. to
-

Časopisi:

- Bobovac (2011). Godina 17, broj 202. Općina Vareš
- Bobovac (2011). 120 godina industrije u Varešu: Zbornik izlaganja s okruglog stola 28.9.2011. Godina XVII, BROJ 202. Vareš
- Godišnjak BZK „Preporod“ (2014). Godina XIV, Sarajevo
- Kolektiv (1983). GOD. XXV, br. 294. Vareš
- Nada br. 1, 1. Januara 1896.
- Naš kolektiv (1964). Godina IX , broj 77. Vareš
- Naš kolektiv (1965). Godina X, broj 83. Vareš

Internet izvori:

- URL: <http://makdizdar.ba/secesija-i-bosanski-slog-bosanski-stil-u-arhitekturi/> (2018-05-11)
- URL:http://www.academia.edu/5881676/Interdisciplinarni_pristup_gradu_Sarajevo_i_pam%C4%87enje (2018-05-11)
- URL: <http://www.vares.pp.se/bobovac> (2018-01-31)

- URL:http://www.academia.edu/1726186/Radni%C4%8Dko_naselje_Moderne_sa_ku%C4%87om_za_neo%C5%BEenjene_radnike_u_Vare%C5%A1u-prilog_istra%C5%BEivanju_polivalentne_arhitekture_Juraja_Neidhardta (2018-01-31)
- <https://pogledaj.to/arhitektura/weissenhof-siedlung-vjera-u-stanovanje-po-mjeri-covjeka/> (2019-06-21)

11. DODACI

11.1. Popis slika i izvori

Slika 1. Prikaz mape Vareških naselja iz 1881. Godine

Izvor: Katastar opštine Vareš

Slika 2. Izgled naselja Matijevići sa karakteristikama stambene gradnje u bosanskom slog

Izvor: URL: <https://posjeti.ba/prelijepe-stare-kuce-u-vareskom-naselju-matijeveci-cuvaju-bosanski-stil-gradnje-od-zaborava/>

Slika 3. Izgled kuće u bosanskom stilu

Izvor: URL: <http://visitvares.com/ponuda/sta-posjetiti/arhitektura/>

Slika 4. Izgled naselja Matijevići danas

Izvor: URL: <https://posjeti.ba/prelijepe-stare-kuce-u-vareskom-naselju-matijeveci-cuvaju-bosanski-stil-gradnje-od-zaborava/>

Slika 5. Radničko naselje Vareš Majdan

Izvor: URL: <http://old.kons.gov.ba/html/slike/1394623328.jpg>

Slika 6. Plan radničkog naselja u Vareš Majdanu

Izvor: URL: http://www.academia.edu/1726186/Radni%C4%8Dko_naselje_Moderne_sa_ku%C4%87om_za_neo%C5%BEenjene_radnike_u_Vare%C5%A1u-prilog_istra%C5%BEivanju_polivalentne_arhitekture_Juraja_Neidhardta

Slika 7. Radnička kuća „šestorka“ Vareš Majdan

Izvor: URL: <http://old.kons.gov.ba/html/slike/1394623598.jpg>

Slika 8. Tlocrt šestorke

Izvor:URL:http://www.academia.edu/1726186/Radni%C4%8Dko_naselje_Moderne_sa_ku%C4%87om_za_neo%C5%BEenjene_radnike_u_Vare%C5%A1u-prilog_istra%C5%BEivanju_polivalentne_arhitekture_Juraja_Neidhardta

Slika 9. Izgled kuće za neoženjene radnike 1960. Godine

Izvor:URL:http://www.academia.edu/1726186/Radni%C4%8Dko_naselje_Moderne_sa_ku%C4%87om_za_neo%C5%BEenjene_radnike_u_Vare%C5%A1u-prilog_istra%C5%BEivanju_polivalentne_arhitekture_Juraja_Neidhardta

Slika 10. Naselje Torten danas – zgrade s balkonskim prilazom

Izvor:URL:https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/98/Dessau_Siedlung_T%C3%B6rten_Neue_Randbebauung.jpg

Slika 11. Tlocrt naselja Weissenhof Siedlung

Izvor: URL: <https://pogledaj.to/arhitektura/weissenhof-siedlung-vjera-u-stanovanje-po-mjeri-covjeka/>

Slika 12. Izgled radničke kuće danas u Vareš Majdanu

Izvor:URL:https://www.google.com/search?rlz=1C1AVUC_enBA778BA785&biw=1209&bih=560&tbm=isch&sa=1&ei=NPREXOeCPMSca8KFtdAK&q=radnicke+kuce+u+varesu+danas&q=radnicke+kuce+u+varesu+danas&gs_l=img.3...86213.91851..92172...0.0..0.155.3467.0j28.....0....1..gws-wiz-img.....0j0i67j0i30j0i24.qP2rokgKQkU#imgrc=D9VbDkoauJanVM

Slika 13. Radničko naselje Vareš Majdan danas

Izvor: URL: <http://old.kons.gov.ba/html/slike/1394616107.jpgt>